Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 30 (15004) ◆ 1993 чылдың февраль 16, вторник ◆ Солунга ат салган шагы 21.00. Садар өртээ 4 рубль.

1993 ЧЫЛДА КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ПРОДУКЦИЯЗЫНЫҢ ӨРТЕКТЕРИНИҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның информациязын дыннап чугаалашкаш, Тыва Республиканың Дээди Совединин демдеглээри болза, көдээ ажыл-агый продукциязынга хамаарыштыр керээ өртектерин 1992 чылда ажыглааны ону бүдүргениниң херек кырында боттуг чарыгдалдарынга дүүшпес болган.

«Өртектерни хостуг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 3-те № 297 Чарлыын, а ол ышкаш бо айтырыг талазы-биле көдээ ажыл-агый продукциязынга хостуг (рынок) өртектерин ажыглаар кезээнге хамаарыштыр Россия Федерациязының Чазааның 1991 чылдың декабрь 19-та № 55 доктаалын, Тыва Республиканың Чазааның 1991 чылдың декабрь 26-да № 425 доктаалын күүседир талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни Тыва Республиканың Чазааның албааны көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң орулгаларны чедир албаанының чылдагаанны болган.

Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаа «Өртектерни хостуг болдурар талазы-биле хемчеглер дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң 1991 чылдың декабрь 3-те № 297 Чарлыының, Россия Федерациязының Чазааның болгаш Тыва Республиканың Чазааның бо айтырыг талазы-биле доктаалдарының күүселдезин хандырар.

2. Тыва Республиканың Чазаа көдээ ажыл-агый продукциязының өртектериниң өзери-биле болгаш хлебтин, сүттүн, эттин үүрмектеп садар өртектериниң бедириби-биле холбаштыр чонуң эвээш хандырылгалыг бөлүктериниң социал камгалалының талазы-биле хемчеглерни алыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.

1993 чылдың февраль 11.

ЧҮГЛЕ ЧЕТПЕСТЕРНИ АДАП-ЛА ТУРГАН...

Эрткен чылдың ийи айдан эгелеп катап тургустунган Чаа-Хөл районнуң көдээ ажыл-агый активинин хуралы чоокта чаа болуп эрткен.

Анаа **район чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги В. И. Шойзат** илеткел кылган.

Район эрткен чылын төрээн чүс шээр малга онааштыр орттумаа-биле 63 чаш төлдү камгалап алган-даа болза, ол кыштаглаашкында чүгле шээр малдан янзы-бүрү чылдагаанар-биле 11 мун ажыг хой, өшкү чидириглиг болган. Районнуң «Найырал», «Ак-Хем», «Ак-Туруг» совхозтары хой ажылдыг. Амгы үеде ында ниитизи-биле 33 мун шээр, 1600 ажыг бода мал бар.

Ук мал ажылының баазазында турар чер ажылының га бүрүзүнден ортумаа-биле 23 центнер тараа культураларын ажаап ап, күрүне шыгжамырынга чангыс-ла мун тонна тараанны урган.

Маңаа мындыг кол чүүлдү тайылбырлаза чогуур, чүге дээрге агаар-бойдустуң ол кончуг өл-шык, кыжын чуга харлыг, соок хат-шуурганныг, чайын, ылангыя күзүн үргүлчүлелдиг суггур чаашкынарлыг байдалы тараа болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый культураларның дүжүдүнүн быжыдын дыка орайтадып, чигледип турар. Ынчангаш оларның быжарын он айның ортанга чедир манап турда, эрте хар чаап, хөй мун га, ылангыя тараа культуралары кылын хар адаанче кирип турар. Чиг тараа ажаап алыры кымга-даа күзенчиг эвес болгай.

Чижээ, районда эн улуг «Найырал» совхозтуң республикада алдар-сураглыг Шаңчы хову бригадазынга 700 ажыг га чаагай кызыл-тас ооң ужурундан хар адаанче киргенин демдеглээрге-ле четчир. Ол болза Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуу ажыглалга кирген, Улуг-Хемниң суг хөлбээн мөөнүннээн соонда, чүгле Тываның иштикн девискээринде Россия Федерациязының Эртемнер Академиязының Сибирь салбырының Тывада комплекстиг кылдизиниң эртемденнериниң санаанындан ажыг мөөн сугнуң богдунуп ыдып турары болур. Ооң дыка өл-шык, багай салдары төп Тываның Бии-Хем, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарының девискээрлерин хаара туткан.

Кол четпес чүүл бензин болгаш өске-даа кывар-чаар материалдарның база мал-маганга эм-дом хандырылгазының, малга суг-сугаттың, мал чемнериниң, аъш-чем, идик-хеп барааннарының болгаш өске-даа ажыл-чорудулганың, амыдырал хандырылгазының ниитизи-биле дыка четпейн турарын актив хуралынга демдеглээн.

Эрткен чылдың экономиктиг анализинден алырга, ындыг ниити ажыл-агый хожудаашкыннарының уржуундан Чаа-Хөл район күрүне банкызынга кыска хуусаалыг 55 миллион рубль өрелиг болган.

Ындыг дүвүрээшиниг байдалдан уштунар, мал ажылының кол баазазы чер ажылы болганда, ооң агротехнологиязын бүгү-ле болдунар аргалар-биле бедидип, чер-даа, мал-даа ажылының беримчезин көвүдедир дээш чаа-хөлчүлер бүгү күжүн, арга-курлавырларын мөөнүп турар.

Кандыг-даа ажыл-иштиг чедишкинин кижилер, кадрлар шиитпирлээр чүве болганда, ам актив хуралының чамдык кижилериниң чугааларын маңаа допчулап киирейн.

А. Д. Түлүш, «Найырал» совхозтуң директору:

— Мал ажылын экижидер дээр болзувусса, чер ажылын сайзырадыр, ол агаар-бойдустуң байдалындан хамаарылгалыг болганда, ооң технологиязын чаартыр, бистин районнуң кончуг өл-шык байдалынга дүрген быжар чаа сорттуг үрезиннер херек.

Чижээ, «Революцияның чалбыжы» совхоз чер ажылын сайзыраткаш, орулгалыг болган. Ол эки дуржулга-дыр.

Эрткен чылдың бо үезинде 2 мун 400 ажыг хураганы алган болзувусса, бо чылын бир мун 600 хураганы алгандыр бис. Ооң чылдагааны чүдел? Селекция ажылы кошкаан-дыр, малчыннар боттарының кара туразы-биле тыва кошкарлар салып эгелээн, ол шын эвес. Зооветеринарлыг бүгү-ниити өөредилгени катап эгелээрии үе шыңгыы негеп келгей. Люцерна шөлдерин хойжу бригадаларга быжыглаан бис, чүге дээрге ол болза сүүзүниүг мал чемнери тургузарының чугула баазазыдыр.

Район чагыргазының көдээ ажыл-агый килдизи районнуң үш совхозтарының бүгү күжүн мөөннээр ужурлуг, а оларның удуртукчу ролю көзүлбейн турар-дыр. Ол дыка четпес.

В. У. Дембирель, «Ак-Туруг» совхозтун директору:

— Районда малчыннарның, көдээ ишчилеринин ажыл, амыдыралынче кичээнгей дыка кошкак, удуртукчу кадрлардан, тускай эртемниглерден негелде чок. Ажылдың түннелди оон кончуг-ла хамаарылгалыг.

Чаш-Тал фермазының баары, адаа девискээрлерде чүгле 300 га хире суггаттыг тарылга шөлдүг бис. Совхозувуска суггаттыг тарылга шөлдерин көвүдедир дугайында айтырыгны Көдээ ажыл-агый яамызынга чедир тургускан бис. 114 га люцерна шөлдүг бис. Юрий Очур-оолдуң арат ажыл-агыйынга 40 га тарылга шөлүн бердивис.

Энергетик, электрик, сантехник тускай мергежилдиг кижилер тывылбас. Ындыг кадрларны өөредип белеткээри чугула апарган.

Э. С. Ооржак, «Ак-Хем» совхозтун директору:

— Суму чагыргазы, көдээ Совет совхозтуң дирекциязы-биле аравыста харылзаавыс дыка кошкак, ооң уржуундан ажыл бүтпес-тир. Амгы үеде совхозта дүвүрээшиниг байдал тургустунган. Шээр малдын массалыг оолдаашкыны улуг чидириглиг эгелээн. Совхозтун суг сөөртүр 2 чаа машиналарының чолаачылары арагалааш, төрүүр болгаш төрүвес коданнарже суг сөөртүлгезин үзүктелдирген. Чылгывысты санаарывыска, 33 малды оор алган болган. Кеземче херээн оттурдувус. 1300 тонна сиген кескен деп медээ берзивисседаа, ооң 180 тониазын оор алган, кадат чок мал чиген болган. Көдээ ажыл-агый килдизинин болгаш эргелелдин талазындан кандыг-даа деткимче болгаш хывалда чок. 400 га тараа шөлү суггарылга чок. Аймыырлыг бугазынга 7 миллион рубльге чаартылга ажылын кылырын дугурушкан бис, ынчалыгаа ол ажыл чүгле мартта эгелээр, ынчангаш бо чылын суггаттыг шөлге тарылга чорудуп шыдавас бис...

Совхозта мал чидирии улуг. 798 хой, өшкүнү оор алган, 2 мун 918 хой аарып, чудап өлген.

В. М. Бартна-Сады, районнуң шагдаа килдизинин эргелекчизи:

— Оор көвүдээн дээш шуптузун ынаар чая каары шын эвес. Совхозтарның дирекциялар чанынга оор-биле демисел чорудар бөлүктер тургузары чугула бооп турар. Чүге дээрге оларда чүүл-бүрү маннаар машина-техника болгаш мунар чүгүрүк аъттарлыг кодан-кодан чылгылар бардыр, а суму чагыргаларында болгаш көдээ Советтерде ол бүгү чок.

Мал оорларын чон көрүп, билип турза-даа, чугаалаарындан коргар апарган. Ынчангаш, ол бөлүктерге дидим эр улустардан хаара туткаш, оларны күрүнеге-даа, чурттакчыларга-даа ажыктыг кылдыр ажылдаткаш, оорлардан туткан, илереткен малдарның киирген ажыындан, ол бөлүктериниң шаннал мактал, төлевир ажылдарын көвүдедир көөрү чугула.

К. Н. Доспак, Ак-Туруг көдээ Совединин даргазы:

— Бензин, кывар-чаар үүлдер өртээ угжок улгадып турда, машина-техникадан халбактанырын шегледир. Шары, теве мунарын бүгү арга-биле нептередип, суур бүрүзүнге мунар кашпагай аъттар коданнарын тургузар. Манаа Бартна-Сады мал оору-биле демисежир бөлүктер тургузар диди, а шагдаалар чүге чүгүрүк аъттар мунуп болбазыл, оорларның хөй кезии аъттарлыг хөделип турар болгайлар.

А. С. Хоюгбан, район Совединин даргазы:

— Рынок харылзаалары ханылаанындан Тываның улус ажыл-агыйы кончуг берге байдалга таваржып келген. Көдээ ажыл-агый продукциязының өртектерин хостуг салыптар болза, үлетпүр бараанналарының өртектери база улгадыр апаар, ынчангаш чер, мал ажылдакчыларынга ниити дуза херек. Ону кайыын алырыл деп айтырыг амгы үеде чидиг тургустунуп келген.

Н. Д. Балчий-оол, Көдээ ажыл-агый яамызының коллегия кежигүнү, Тыва республиканың уксаажыдылга станциязының директору:

— Районда бүгү чүзүн малдың массалыг оолдаашкыны эгелээн-дир, кодан бүрүзүнге харыысалгалыг кижилерни тургузар херек, дүнеки дежурныйлаашкыны организастаар. Малда кодур болгаш өске-даа аарыг-хамчык нептереп турарын көрдүвүс. Чаш малга немелде чемгерилгени көвүдедип, ону ажаарының технологиязын шынгыы сагыыры чугула. Немелде минералдыг мал чемнери болгаш эм-тан яамыда хире-шаа-биле бар. Ону ажыгланар.

Хөй малчыннар болгаш зооветспециалистер тыва хойже шилчиниги саналдап турардыр. Ол айтырыгны эки хынамчалыг боданып көрүнер.

Актив хуралынга чугаалашкан айтырыглар талазы-биле тодаргай хемчеглерни боттандырарын көрген доктаалды хүлээп алган. Ам оон боттуг күүселдезин хүн бүрүнүн шыңгыы хыналдазынга алырын үе негеп турар.

Анай-оол ДАРЖАА.

Кызыл хоорай.

АЛДЫ АРГА ХЕРЕК

Маадыр-оол Саспыкович Ондарның ажылы, мергежили — киномеханик. Ол Сүт-Хөлде Алдан-Маадыр суурнуң көдээ Культура бажыңынга киномеханиктеп ажылдаандан бээр ооң күш-ажыл стажы дөртен чыл ажа дүжүп чоруур. Кызымак ажыл-ижин үнелеп, мактаан шаннаалдардаа ында арбын.

Сөөлгү чылдарда рыноктуң салдары чүве ийикпе, кино көөр кижилерниң саны кызырылып калган, мынчап кээрге киномеханиктиң орулгалыг ажылдаары база бергедээн. Оон ындай амгы аныяк-өскениниң даштыкы киноларга сонуургалы негелдези улгаткан. Социализм үезинин амыдыралын көргүскен чайырлап каан киноларга хөнүү чок, ону хоозун кылдыр санаар, ук киноларның үнези-даа кудулаан.

Телевизорга-даа даштыкы детектив киноларны көргүзер апарган, амгы үениң амыдыралының агымы-даа ындыг. Аная көрүкчүлериниң «чилбизи-даа» кедерээн. Чурт ындыг киноларны бүдүрүп эгелээн, ооң саны даштыкы чурттарга деннээрге, ам-даа эвээш, шынары-даа арай чавыс бооп турар.

Үениң негелдезинге дүүшкен солун уран-чечен киноларны дээш амгы үеде киномеханик кижи база тывынгыр ажылдаар апарган. Шак ынчаар кыспас болза, орулга-даа кирбес, кино уран үүлүнге сонуургалды чаалап алыры-даа амыр эвес апарган. Үстүнде адааным киномеханик ындыг арга-курлавырларны хире-шаа-биле тыптынып, ажылдап турар. Шынап-ла, ындыг, беш меге, алды арга херек.

Түлүш КАРЫМА.

Кызыл хоорайның даараныр бригадаларлыг «Чечек» ателье-зинин хөй кижилиг коллективи ай санында планнаан даалгаларны күүседириче кичээнгейни углап турар. Татьяна Михайловна Рябованың бригадазы эр болгаш херээжен улустуң тоннарын даарап бээр даалгалыг. Оларга чагыглар элээн хөй кирген. Айда олар дөртен сес мун ажыг рубльдин продукциязын кылыр. Ону күүседип турар. Оларның быжып, даараан тоннарының, хөректээштериниң өртээ 7-10 мун рубль четкен. Костюмну, чүвүрүү даарап бээрге, оон өртээ база шоолуг улгатпас — 6 мун рубль.

ЧУРУКТА: ол бригаданың дуржулгалыг дааранныкчызы Мария Куулар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруу.

«Шынга» харыы

КИЧЭЭНДИРИГ, КЫЙГЫРЫГ БОЛЗУН

Эрзинде малчын Хайын Свердов бо чылдың февраль 6-да үнген «Шын» солунга депутаттарның кичээнгейинге «Кажан шиитпирлиг ажылдаар бис?» деп материалды бижээн. Малчыннарның ажыл, амыдыралынче сагыш салбас, оон ангыда Тыва Республиканың Дээди Совединин сессияларынга бо айтырыглар депутаттарны дүвүретпейн турар деп, ол малчын шүгүмчүлээн.

Бо талазы-биле бистин тайылбырывыс мындыг: сөөлгү үеде Тыва Республиканың Дээди Соведи көдээ ажыл-агыйже угланган 5 улуг хоойлуну — чер реформазының, көдээнин социал хөгжүлдезинин, черниң өртек-үнезиниң, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларны хөгжүдериниң база чер кодекизиниң дугайында хоойлуларны хүлээп алган. Ук документилерни күүседиринге хамаарыштыр республиканың Чазаа 17 доктаалды үндүрген. Ындыг-даа болза ол хоойлуларны боттандырарында шынгыы четпестер бары шын. Моон соңгаар ону болдурбазының талазы-биле Дээди Советтин Президиуму хемчеглерни алыр.

Көдээ ажыл-агыйның чамдык айтырыгларын, эң ылангыя өртектер дугайын Тыва Республиканың Дээди Совединин он сески, он тоску сессияларынга улаштыр-улаштыр чугаалашкан. А эм март айда болур сессияга база ниити көдээ ажыл-агый дугайында айтырыгны бүгү таладыг сайгарып чугаалажыр кылдыр дугурушкан.

Он сески сессияга улус депутаттары Б.-У. Драпаан, А. Семенов, М. Кара-Сал, С. Ильенков, М. Эртине, Д. Дотпаа, В. Гончаров, Е. Горилый база дараазында сессияга С. Күжүгет, А. Түлүш болгаш өскелер-даа саная бергеннер. Он тоску сессия бистин республикага көдээ ажыл-агый продуктуларынга (ону күрүне книр садып алырда) өртектерни сула салырын сүмелээн. Тодаргайлаарга, колхоз, совхозтар эт, сүт комбинаттары-биле керээ чарарда, 1 центнер сүттү хүлээп алырда 3500 руб., мыйыстыг бода малдың 1 центнер дириг дензизин 11.000, хойнуун — 9.000 рубль-биле хүлээп алырын сүмелээн.

Малчыннарның алыр акшашалыцы эвээш бооп турарының код чылдагааны болза, колхоз, совхозтарның кассаларында, агыр саннарында акша дыка эвээжээнинде, чамдык ажыл-агыйлар ажылчыннарынга шалыцны ай-айы-биле бербейн турар, куруг. Ам Дээди Совет көдээ ажыл-агый продуктуларын — эътти, сүттү книр садарының өртээн улгаттырарын сүмелээн болганда, колхоз, совхозтарның орулгазы көвүдээр чадавас, ынчан малчыннарның шалыны база өзер ужурауг.

Шиитпирлээр деп турар бир кол айтырыг болза, республикада эът, сүт комбинаттарын (сүт заводтарын) акционерлиг ниитилелдер кылдыр эде организастааш, оларның орулгаларын кежигүннери, оон иштинде колхоз, совхозтар денге үлежир кылдыр чартыры болур. Көдээ ажыл-агый министерствозу Кызыл хоорайның чагыргазындан 9 магазинни дилээрге (садып, хуужудуп алыр), мынчага чедир ону чөптүг шиитпирлеп бербээн. Ындыг айтырыглар дүрген шиитпирлеттинип турар болза, ынчан ажыл-агыйлар сүттү, эътти болгаш өске-даа аъш-чем аймаан улуг өртек-биле боттары садып, орулганы книрип ап болур. Ындыг чурумну чөпшээрээн.

Көдээ ажыл-агыйны үгле Тыва Республиканың Дээди Соведи, оон улус депутаттары шиитпирлезин дээр болза база шын эвес болур. Хамыктың мурнунда колхоз, совхозтар, арат болгаш тараачын ажыл-агыйлар, малчыннар, механизаторлар, тудугжулар боттары тывынгыр-сагынгыр болгаш бедик харыысалгалыг ажылдаар ужурлуг. Чер-черде улус депутаттары, чер-чер Советтери болгаш тус чер чагыргалары база ажылдап турар. Харыысалга чок чоруктун уржуундан 1992 чылда 216 мун шээр мал өлүп хораан. Кайы хире хөй-дүр че? Ынча хөй малды өстүрүп, сайыыткан болза, олар чеже хире анай-хурагаанны немей төрүп бээр турган-дыр! Шаңының эвээш бооп турар бир чылдагааны бо ышкажыл.

Хойжу Х. Свердов болза, Тыва Республиканың улус депутаттарының чамдыктары сессияга олурушпас, бадылаашкынга киришпес, маргылдажып-ла турар, ынчангаш айтырыгларны шиитпирлээри соңгаарлаар-даа таварылга бар дээни чөп. Эң ылангыя сөөлгү, эңгеч чок он тоску сессиянын дөртү хүнүнде, хүнүнүң ийи дугаар чартыында депутаттарның чогуур саныг кылдыр келбээнинден айтырыгны уламылап чугаалажыр арга чок болган. Ынчангаш сессияны тараткаш, улус депутаттары аная арткаш, хуралдааш, Дээди Советтин база боттарының ажылында четпестерни шыңгыы шүгүмчүлээш, моон соңгаар канчаар ажылдаарыл дээрзин дугурушканнар.

Х. Свердовтуң «Кажан шиитпирлиг ажылдаар бис?» деп чүүлү ниитизи-биле бистин шуптувуска — удуртур органнарга, улус депутаттарынга, Тыва Республиканың Дээди Совединге база малчыннарга-даа кыйгырыг, кичээндириг болуру чугаажок.

Седен ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың Дээди Совединин парлалга секретары.

Хүнүүр МЕДЭЭЛЕРИ

ЧАА ЭГЕЛЭЭН

Сүт-Хөл районда мал оолдаашкыны барык адакталып турар. Төрүүр ужуруг он мун ажыг хойларның 6 мун ажыы оолдапкан. Оон алган хураганнар онча-менди доругуп турар.

Эрткен чыл соок, хары кылын, мал чемниң курлавырлары эвээш турганы-биле кончуг берге, малга хорамчалыг эрткен болза, бо кыш Сүт-Хөлдүң малчыннарынга черле өршээлдиг, чымчак эртип турар.

«Алдан-Маадыр» совхозта — 4 мун, «Ак-Даша» мун ажыг төрүттүнген хураганнар камгалап алдынган. Ажыл-агыйларда хой оолдаашкынынга когаралдарга удур хемчеглерни мал эмчилери ап турарлар.

Ам дээрезинде районда мал чемнинин курлавырлары бар, үгле оны шын ажыглап, малга четчир кылдыр норма-хемчээлдиг ажыглаары болур.

Орай оолдаашкын кылыр кылдыр боозадылганы организастаан «Сүмбер-Уула», «Сүт-Хөл», «Октябрьның 30 чылы» колхоз, совхозтарда хой оолдаашкыны чаа эгелеп турар.

Районнуң малчыннарының мурнунда кыштың узун «кудуруу» частың «каржы-халыыны» барын мал ажылының специалистери шын угаап, бо чылгы малдың чаш төлүн онча-менди алыр дээш шудургу ажылдаары, оолдаашкынның харыысалгалыг үеэнин билдилиг углап-баштап эрттирери негеттинин турар.

(Бистиң корр.).

УДУР КУРЛАВЫРЛАВЫШААН

Каа-Хем районнуң ажыл-агыйлары кыштың соок үезин үүгээр эрттирзе-даа, сөөлгү үеде мал чеми дыка эвээжеп турар апарган. Амгы үеде Таңды районнуң «Революцияның чалбыжы» совхозтан 2,5 мун тонна аңгы-аңгы мал чемин алыр кылдыр дугурушкан болгаш ону [illegible] саовтуп [illegible]леэн.

Совхозтарның аразындан «Совет Тыва» болгаш СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг ажыл-агыйлар боттарының курлавырлап алганы мал чеми-биле кыш ажа берип болур. А арткан ажыл-агыйлар эрткен неделяда 700 тонна ажыг мал чемин боттарынга чедирип алган болуп турар. Бо ажылларда «КамАЗ» маркалыг 10 автомобильди быжыглаан.

Малчын коданнарда мал оолдаашкыны элээн түлүктей берген, бо хүннерге чедир 5 мун ажыг хой оолданкан. Хураган амдыызында менди болгаш малдың аарыглары чок.

Районнуң совхозтары сүт саап алыр талазы-биле эрткен чылдың деннелиндеэ элээн кудулап турар. Бир янекке опааштыр ортумаа-биле хүнде, 2,5 килограмм сүттү саап турар. Ону улам көвүдедир дээш малдың чемгерилгезинче кичээнгейни углап турар.

(Бистиң корр.)

ТЕАТРНЫҢ ЧАА БЕЛЭЭ

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга Карло Гольдониниң «Ийи кожайның чалчазы» деп каттырынчыг шинзи хөй көрүкчүлерниң улуг сонуургалы-биле болуп эрткен.

Ийи кожайның чалчазы Труффальдиноның ролюн күүседеткен аныяк артист Марат Даржап, Панталоненнин ролюн чеднигир ойнаан Эзир-оол Монгуш олар көрүкчүлерниң бедик сонуургалын чаалап ап, каттырынчыг, солун овур-хевирлерни тургузуп шыдааны-биле хөй адыш часкашкыны-биле шаннатканнар.

Шиинде хаара туттунган аныяк артистер-биле сценаже кады үнген Дыртык Монгуш баштаан белүк хоочун артистер көрүкчүлерге чедингир күүселдени бараалгатканнар.

Шиинин чедишкиниг үнгенинде аныяк режиссер Альберт Хомушкунуң каттырынчыг шинни көрүкчүлерге чедингир белеткеп, тургусканындан улуг хамаарылгалыг болганын айтыр апаар.

Солун, каттырынчыг «Ийи кожайның чалчазы» театрның сөөлгү үеде эки, чогаадыкчы ажылдарының бирээзи. Ону сонуургап көргеннер хомудал чок артарлар.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.

ЧУРУКТА: Панталоне — Эзир-оол МОНГУШ, Беатриче — Галина МУНЗУК.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

МААДЫРНЫҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Василий Оюнович Янчаттың шаннаалдары дээш хаакка республика маргылдаазы Кур Чер суурга воскресеньеде болуп эрткен. Анаа Кызылдан болгаш районнардан таптыг-ла 50 шилиндек спортчу киришкен, оларның он ийизи херээженнер.

Чидиг маргылдааның түннелинде эр улустан «Тыва тудуг каттыжыышкынның» командазы тиилээш, кубокту болгаш бирги чергениң дипломун, вымпелди чаалап алган. Бо удаада чаа-хөлчүлер эки белеткелдиин көргүскеш, ийиги черни элээн. Кызылдың 1, 4 профтехучилищелериниң командалары үшкү, дөрткү черлерни үлешкен.

Эр улус аразынга 20 километрнин дистанциязынга республиканың каш дакпыр чемпиону, хөй-ниити тренер Николай Григорьев (Кызыл) тиилээн. Таңдыдан Олег Саяты анаа 8-ле секунда мурнадыпкан. Үшкү черде Таңдының хаакчызы Андрей Волков болган.

Хөрээжен улус аразында Кызылдың педагогика институдунуң командазы тиилээн. А хууда бирги чер дээш 5 километриң дистанциязынга Таңдыдан Юля Пономарёва (элээди уругларның спорт школазының башкызы) маргылдаанын чемпиону болган. Педагогика институдунуң студентизи Долаана Манчалмаа тиилекчиге каш-ла секунда мурнадыпкан.

Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры В. О. Янчат болгаш «Тиилелге» совхозтуң дирекциязы, профвиилел комитеди, тус чер чагыргазы болгаш Кур-Чер көдээ Совединин удуртукчулары тиилекчилерге шаннаалдарны тывыскан. Спортчуларны шаннаа мактаарынга совхоз 12 мун рубльди үндүрген.

✦ ✦ ✦

Сарыг-Сеп суурга уругларның спорт школазынга Совет Эвилелинин Маадыры В. П. Брагинге турасканаткан Каа-Хем районнуң чанчыл болган хол бөмбүүнге маргылдаа болуп эрткен.

Анаа киржири-биле районнуң оолдарының он, уругларның он командалары аразында чидиг демиселди көргүскеннер.

Ийи хүн үргүлчүлээн маргылдаанын түннелинде эр улустан Сарыг-Сеп суурнуң чыынды командазы бүзүрелдиг тиилеп алганы чедип алганнар. Команданың кежигүннери Саид Бүрбү, Алдын-оол Докур, Мөнгүн-оол Куулар, Вячеслав Ондар, Каадыр Ендан, Михаил Майынды, Василий Юрков болгаш Артем Чооду эки белеткелдиин көргүскеннер.

Уругларда барги черни Бүрен-Хем суурнуң командазы алган. Уругларның Сарыг-Септе спорт школазының ашык командазы ийиги черни алганнар.

Эр улустан Саид Бүрбү, уруглардан Саяна Доңгак маргылдаанын эки ойнакчылары деп тускай шаннаалдарынга төлептиг болганнар.

Маргылдаага Бояровка суурдан келген команда ийиги черни алганы-биле спортчуларны-даа, көрүкчүлерни-даа кайгатканнар. Бо бичии суурда эки спортчудар өзүп орары өөрүнчүг.

(Бистиң корр.)

КЫШТАГЛААШКЫН: бо хүннерде

БОРА-ООРГАНЫҢ МАЛЧЫННАРЫ

Баян-Кол суурнуң чоогунда Бора-Оорга деп чер бар. Изиг оттуг, делгем ховуларлыг, кадыр дагларлыг үнүнээрек черге шагда Адыг-Түлүштериниң Бошка-Хуурак дээр улуг кижизи чурттап чораан. Оон муң кара чылгызы үстүнде адааным хөвү-шөлдерни шыва алы берген чоруурун ам сезен беш харлыг Сундуп Адыг-Түлүштен дыңнаан мен. Ол эрги хонаш ам-даа ээн-куруг калбаан. Ам ында Кечил-оол Түлүш аттыг совхозтуң аныяк малчыны Николай Доржунуң кыштаа бар. Ол кыштаг малга дыка-ла таарымчалыг черде турар.

Аныяк хойжунуң кажаалары эки, ишти кургаг. Амгы еде оон кодаанында хою түүктеп төрүй берген. Хураганар эндере-ле немешкеи, каада сыңмастай берген. Ынча өй хураган көрүп кааш: «Ам луг хойларыңар кааа чыдаал?» деп, сакманчы Соскаргаа утбайдан айтыра каапкан олган мен. Ол аразында дурсулгалыг угбай бодунуң жыл-херээн доңчулай каапаш, ажылга кызымак, амыралчы туруштуг, кежээ киживис — кенинвис Чодураа болбас ийикпе, оон-биле чугаалажып көрүпер диди.

— Чеже хураган өстүрүп, ажаап турар сен? Алыс чуртун кайдал, Чодураа? —деп, аныяк кижиден айтырдым.

— Мээң бодумда 170 хураган бар. Олар шупту ончаменди, Хураганнарны хоратпас дээш, кызып-ла турар-дыр бис. Бодум алыс Чалаана чурттуг мен. Изиг күзел, тура-сорук бар болза, кандыгдаа малды кадарып, ажаап болур деп бодаар мен. Оон ыңай өөм ээзи, оон улузу-биле бир дем болуп алгаш, эки ажылдааш, эки чурттаксаардыр мен— деп, ол бүзүрелдиг харылаар болду.

— Суурда бажың-балгадың, өске ажылың бар бе? — деп, Чодураадан айтырдым.

— Бажыныг мен. Бистер силерниинден ырак эвесте чурттап турар бис. Амдыызында ажылым бо — сакманчы... Борта эки түңнелдерни көргүзүпсүмзе, ажыл тыптыла бээр боор —диди.

Оон Соскармаа угбай, Чодураа үжелээн бажыңга кирип келдивис. Улуг кадарчы Николай шайлаан, өөнүң ээзи далган туткан тур. Амыр-менди солушканывыс соонда, чугаавыс ажыл-херекче шилчий берген.

— Мен силерни бичиңерден тура бөлүр мен. Хөй чылдар дургузында малчыннар-биле эдержип, оларның-биле чугаалажып, чаш малдарның эки-багын көрүп келдим. Бөгүн силериң хураганнарыңарның күш-деңгелдиин кайгап олур мен. Мооң черле чажыды үүде болган чоор—деп, Николай Ондаровичиден сонуургадым.

— Бо коданда кижилерни карак кызыл ажылындан, совхозумнуң хандырып турарындан хамааржып турар деп билир мен. База бир «чажыт» бар. Ыдыктыг Далай-Лама маңаа, бо Онкум оваазынга, чоп чыып, ном номчаан, буян чедирген болгай, ында база ужур бар боор — деп кагды.

Көрүп олурарымга, өгүнүн хераажен ээзи эндерик далган тудуп алды эвеспе. Бүдүү санап көрдүм. Алдан ажыг болду.

— Туткан далган-даа хөйдүр. Ынча далганны чүүнүн-биле быжырар силер — деп, Любовь Доржудан айтырыг салдым.

— Кижи хөй. Чаңгыс аай ынчаар кылып албаска, ажыл бачым болгай аан. Саржат, үзүвүс четчир — деп, ол тайылбырлады.

Кыштагда мал чеминиң курлавыры арбын болду. Ногаан сиген, сула, арбай чарбазы, дус, шиви будуу ында бар. Чоокта чаа совхоз хойжуларга бир шоодай ак, бир шоодай ортумак сорттуг далганны чедиргилеп берген. Олар ону чиигеткен өртек-биле садып алырлар. Шак ындыг далганны Любовь биле Николай Доржуларның өг-бүлези база алган.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.
Хайыракан суур.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ: оон айтырыглары

ХОЙ АЖЫЛЫН ХОЛГА АЛЫР

Тандыкың улус ажыл-агыбы хөй адырлыг. Районнуң экономиказында хой ажылы чугула черни эзлеп турар. Ындыг турбуже, хой бажы өзүп көвүдээр туржук, сөөлгү ийи чылда харыы кызырлып келген. Ынчангаш маңаа чигзиниишкиннер турбазы-биле район чагыргазының статистика эргелениң кылганы бо чылдың январь 1-ниң дыңкадыы-биле хой ажылының байдалын 1991 чыл-биле деннеп көрээлиңер.

1991 чылдың эгезинде Таңдының ажыл-агыйларынга түпту 92729 шээр мал турган. А бо чылдың январь айын эгезинде 52175 шээр мал аймаада санаттының турар. Ынчан келирге, ийи чыл ишинде шээр малывыс чүге 39554 баш эвээжеп келгенил? Аңгыс 1992 чылда безин 10826 хой хораан. Мындыг айдалдың чылдагааны черле үдел? Ол айтырыгга харыы чылдыр дараазында үүлдерни ол-кол чылдагаанар кылдыр адап болур. Бирээде, ксаажыдылга ажылының санараанында, ийиде, зооветспециалистериң хүлээнген ажылынга харыысалгазының чазында, үште, малдың өлүп ораар чоруу хөй боор артыгаанында. Оон-биле кады ойдан алдынган чаш төлүү амдык малчыннарың четче амгалап ап шыдаваан турында, хүлээнген ажылынга арыысалгазының чавызында, мал чеминиң курлавырының ээзээжинде.

Мурнуку чылдарда болза күрүнеңиң эзт планын күүседири-биле мун-мун шаарга киир сүрүп турганы — хой ажылының сайзыраарынга багай салдарлыг болган. Ам болза күрүнете кандыг малды кайы хире хемчээлге садарын совхозтар коллуунда боттары шиитпирлээр ужурлуг.

Оон-биле кады кижилериң ажылынга хамаарылгазындан, ак сеткилдиг ажылдан база кол хамааржыр дээри чөптүг. 1992 чылда «Шаңган» акционерлиг ниитилелден Николай Сүрүн, Алексей Ооржак, «Межегей» коллективтиг бүдүрүлгеден Дадар-оол Монгуш, Кызыл-оол Куулар, «Революцияның чалбыыжы» совхозтан Петр Тищенко, Сосновка ДБА-дан Полина Сарыглар, Пордумаа Ооржак болгаш өске-даа малчыннар хойдан хураган алыр талазыбиле аргажок куду көргүзүүлерлиг бооп, чаш малга эвээш эвес чидириглерлиг болганнар.

Хой ажылының кол бүдүрүкчү күжү— малчыннар болгай. Мында социал айтырыгларның эң-не чидин — малчыннарның ажыл төлевири. Өртөктер хүн бүрү талыйтыр өзүп турар. Бөдүүн, материалдыг байдалының деңнели чавыс кижилерге амыдыраңчурттаары, шынап-ла, бергедээн. Өртектериниң кызыгаар чок өзүп турары хөй ажылөлдүг өг-бүлелерни, кыргаңнарны берге байдалдарга таварыштырып турар. Малчыннарның шалың төлевири база эвээш-тир, ол талазы-биле айтырыгны оларның көдүрүп турары ынчангаш таварылга эвес. Мээң ужуражып чугаалашканым малчыннар Степан Ооржак, Чыртак-оол Оюн, Петр Чүлдүм, Семён Оюн, Саңзар-оол Оюн болгаш оондаа өскелер аыш-чем, идикхеп өртөңге шалың төлевириниң эвээжинден хойжуларының аңаа барык күш четпестээнин ажыы-биле чугаалаар болдулар. Хойжуларның айда ап турар шалыңы улуг-ла дизе, 2-3 мун рубль. Ол дээрге амгы үениң өртектери-биле болза, акша эвес-тир. Ажылагыйларның баштаар черлеринде саазын-биле ажылдап олурар чамдык ажылдакчыларның ап турар акшазы малчыннарныындан ийи-үш катап улуг болгай.

«Малчыннарның социал амыдыралын үндезини-биле экижидер дугайында» доктораалды Тываның Чазаа 1989 чылдың декабрьда хүлээп алган турган. Оон бээр элээн үе өрткен, ынчалза-даа хойжуларның амыдырал-чурттаалгазында көскү улуг-ла экижээн чүве чок. Өрткен чылдың чайынында малчыннарның негелдезин ёзугаар республиканың көдээ ажылагый министри В. О. Оюн малчыннарның шалының өстүрер дугайында дужаал үндүрген. Аңаа үндезилээш, совхозтар дирекциялары хемчегларни болдунар аргазы-биле ап келген, ынчалзажок өзүлде дөмей-ле аргажок: азарганчыг болган. Хүн бүрү өзүп турар бараннар өртөңге чүгүрүк аът безин четпес чүве ышкажыл.

Советтериниң, көдээ ажылагый эргелелдериниң ажылдакчыларының шалыңын каш катап өстүрген. А малчыннарның — биеэги-ле хевээр. Хойжулар болза материалдыг кежиктиг бүдүрүкчүлер-дир, республиканың экономиказының кол төлеңгижи — мал ажылы. Кыштың соогу, чайның иэни, дыштаныр хүн дивейн, амыр-дыш чок ажылдап турар кижилериң ажыл төлевирин амгы үениң деңнели-биле алырга, кончуг эвээш. Бо дээрге социал деңнелдиг бүдүрүлге үрезинин долу эвес-даа болза, шынары багай кылдыр хораннап ап келгеннер.

Байдалдың моон соңгаардаа нарыыдаары билдингир. Республиканың ажыл-агыйлары эде тургустунуп эгелээн. Арат болгаш тараачын ажылагыйлары чылдын-на немежип турар. Олар шупту-ла бот-тускайлаң ажылдаарлар. Ынчалза-даа оларда техника чедишпес, оон кадында хораннаашкын чорудар, химиктиг чаштырылга кылыр, хоралакчылар-биле демисеерлиг таарымчалыг байдалдар оларда чок. Ажыл-агыйжы кижи бүрүзүнге-ле, склад, анмаар, тускай хеп, хораннадыкчы, чаштырыкчы, хеп уштур өрээл, наструктаж керек. Оларны тыварының аргазын үнүштер камгалалының станциязының ажылдакчылары мынчаар көрүп турар. Тараачын ажылагыйлар үрезин хораннаары ышкаш ажылды совхозтуң төп шаңынга чорудуп болур. Катап тургустунган совхозтар үрезин хораннаашкынын боттарының баазазынга кылып аптарлар. Үрезин сөөртүлгези-биле холбашкан чарыгдалдардан корткан ажыы чок: күзүн эки үнген дүжүт ону дедир эгидип бээр.

Районнарда «Сельхозхимия» салбырлары бо хүннерде ажылдавайн турар-даа болза, чаа структуралар, чаа баазалар тургузарының орнунга оларның ажылын диргизери негеттиниң турар. Оларда ам чаштырыкчылар, суг сөөртүр машиналар чок бооп турар. Ол талазы-биле чагыг кинерин олар бо чылын-даа, келирдаа чылын бодавайн келгеннер.

Үрезиннерни хораннаар, тарылга шөлдерин болбаазырадыр талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээри районнарның көдээ ажыл-агый эргелелдериңе онаажыр апаар. Оларны шиитпирлээриңе улуг дузаны, кичээнгейни, кандыг-биз салдарны чагыргалар удуртукчулары чедирер, көргүзүүлер. Бир эвес ынчанмас болза, дүжүт ажаалдазынга хөй чидириг болуру чугаажок. Бо айтырыгны бо чылын долузу-биле шиитпирлеп аптарының үеси бар-дыр.

Специалиске сөс

Хоралакчылардан, аарыгардан, бок үнүштерден көөр ажыл-агыйның дүжүдүүн 25-30 хуузу чидириглиг олуп турар. Ол шагда-ла илдингир факт-дыр. Чамдык елерде чидириглер оон-даа өй болуп турар. Бистер ону анавайн келген бис. Кайы ире бар болдур, ол хирени жаап алыр турдувус. Шак ындыг үүлдер Тыва Республикада база бар. Сөөлгү чылларда үүгле тараа культураларындан безин мун-мун тоннаны чедир албаан бис. Шак ындыг чылдагаан-биле 1991 чылда республикага 5,5 мун тонна тараа чидириглиг болган. Эрткен чылын когарал оон эвээжеввээн. Чидириглиг ол саналыкшыларын ол чылларда АУК бүрүзүнге дыңнаан турган.

Тараа шөлдериңе бок үнүштер 15-17 хуу, а «Ак-Туруг», Найырал» мышкаш ажылгыйларга 30 хуу чеде бээр ургулаан. Бо үнүштер кульурлуг үнүштериниң чемгир ынарын баксырадыр, оларын шыгын чавыздыр, шаарга олар тараанын боду эвир чоруун болдура бээр. Тараа культураларының дүүдүүнүн эвээш болу бээриниң ир чылдагааны — чажар шыарынга чедир арыглаваан резинин тарып алыры. Үрезин ажылдазының болгаш дүүт ажаалдазының хуусаанын орайтадыптары. Хөрзүнүн чаагай дүжүт бээр аргаын бедидер талазы-биле емчеглер албайн баары. Бок үнүштер-биле демисеп чорудар ажылды чогуур. Үрезийдер арттирптери, дарыглар-биле емисеп кылбазы, чайты чедарылгазын чорутпайн баары-дыр.

Чер ажылының чугула үүлдери кылбайн баары, чамдык айтырыгларны чогуур үзүнде шиитпирлеп шыдаваы, ажыл-херекчи эвес чорук едик дүжүт өстүрүп алырыга база шаптыктаг турар. Ам коллективтиг азы фермер ажыл-агыйлары көрээл. Оларны продукция бүдүрер хамаанок, а ханым деңгүй-даңгын ынчан чурттаарының байдалында тургузуп каан. А ам ынар турар бе, турбас бе дээн дугайында айтырыг тургустуар чыгыы апарган. Чүге дээрге тарыла шөлдери ооанчок ыызырылган. Бүдүүлгенин сокааар чоруу маселени чаштырганы дээш 50 рубль алыр. Бо чылын бо өртек дыка улгадыр — барыкла 300 рубль чеде бээр. «Сельхозхимия» база оон районнарда салбырлары болбаазырадыр. А ажыл-агыйларда чаштырыкчылар чедишпес, бардаа болза үрелик. Чагыглар база кинрбейн турар. Ону үүгле Улут-Хем район 6-ны, Каа-Хем — 3-ту, Чөөн-Хемчик — 1-ни чагаан. Мында базала тайылбыр чаңгыс: акша чок. А шынында оларның өртээ шоолуг эвес — 70-деп 140 мун рубль. Ам база-ла совхозтарның болгаш тараачыннарның шөлдериңе бок үнүштерни хөй-биле үндүрүп алыр чыгыы бис. Чугаалан каайн: бир тоннаазының өртээ 1,5-2 мун рубль 'гербицид амдыызында бистин республикада бар. А херек кырында гербицидтер барык-ла бүгү ажыл-агыйларда чыдыр турар.

Ийиги кол айтырыг — тараа культураларының үрезиннерин хораннап алыры. Кол-ла арыглар — тараанын бетелдилга ажылын чорутпайн турар

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

«Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 12 үүлүнге болгаш «Тыва Республиканың улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 22 үүлүнге дүүштүр Тыва Республиканын Дээди Совединин Президиумунуң **доктаадыры болза:**

Тыва Республиканың Конституция судунуң судьяларының соңгулдаларының талазы-биле округ соңгулда комиссияларын дараазында составтыг кылдыр тургузар:

Кызылдың барыын талакы № 1 соңгулда округу

1. Татьяна Васильевна Аксенова— «Тыва хамааты төвилел» институттуң авторлар эргелериниң хайгааралының талазы-биле инженери
2. Долаана Александровна Даржай—А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканың методизи
3. Наталья Тимофеевна Гвоздак—Тыва Республиканың Күртелерадиокомпаниязының корреспондентизи.
4. Галина Константиновна Зырянова— Бажын-тудуг комбинадының начальнигинин оралакчызы
5. Соскалмаа Маадыевна Лакпа—пенсионер, Кызыл хоорай
6. Дарый Чүлдүмовна Монгуш—республиканың Улустуң уран үүлүнүң эртем-методиктиг төвүнүң методизи
7. Нина Николаевна Постникова—арендалыг ТЭ-48 бүдүрүлгенин инженери
8. Галина Николаевна Феоктистова—башкылар билим бедидер институттуң улуг башкызы
9. Игорь Леонидович Тен — «Рембыттехника» муниципалитет бүдүрүлгезинин директору
10. Раиса Васильевна Цуканова—Тыва Республиканың Остиция министерствозунуң специализи
11. Светлана Васильевна Калинина—«Тыва хамааты төвилел» институттуң кадрлар килдизинин инспектору

Кызылдың чөөн талакы № 2 соңгулда округу

1. Август Иванович Барков—Кызыл районнуң «Сарыг чобаашкын» биче бүдүрүлгезинин директору
2. Любовь Николаевна Бондарева—Кызыл районнуң «Көк-Тей» коллективтиг ажыл-агыйының кадрлар талазы биле инженери
3. Александр Кондратьевич Великий—Тыва авиаотрядтың ужудуучузу
4. Игорь Викторович Горнов—Тываның Аныяктар эвилелинин Кызыл районда бүрүн эргелиг төлөөзи
5. Тамара Павловна Дементьева—Красноярскиниң политехниктиг институтунуң Кызылдағы филиалының директорунуң орлакчызы
6. Сояна Монгай-ооловна Иргит—ПХМ-ниң өртке улуг өскүс хамгалал албанының инструктору
7. Галина Максимовна Лебедева— Социал хамгыралганың көрүне эргелелиниң инструктору. Кызыл хоорай
8. Виктор Бойдуевич Монгуш—эт-сөөк далганы бүдүрер заводтуң директору
9. Лидия Тимофеевна Пономарева—Тыва Республиканың Остиция министерствозунуң кол специализи
10. Мария Монгушевна Тюлюш—Кызыл районнуң «Тайбың» Культура бажыңының уран чүүл удуртукчузу
11. Долгор-оол Сурун-оолович Хомушку — Тоджу район чагыргазының культура килдизинин улуг методизи
12. Алла Кыс-ооловна Хурума—«Саяжок» муниципалитет бүдүрүлгенин экономизи

Барыын-Хемчиктің № 2 соңгулда округу

1. Маадыр-оол Монгушевич Дамдын—Өвүр район чагыргазының сан-хөө килдизинин эргелекчизи
2. Валентина Максимовна Килчен — Барыын-Хемчик райхи-ның даргазының оралакчызы
3. Любовь Доржуевна Наксыл-оол— Барыын-Хемчик район чагыргазының культура килдизинин Барлык көдээ библиотеказының эргелекчизи
4. Алевтина Ыдымбуевна Ондар — Сүт-Хөл райхи-ның садыгжызы
5. Доктугу Шожатович Ондар—улус өөредилге ажылдакчыларының профэвилелиниң Барыын-Хемчик райкомунуң даргазы
6. Зинаида Кинин-ооловна Салчак — Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр суурунда «Сайзанак» уруглар садигинин кижизидикчизи
7. Павел Тоорукпаевич Сарыглар—Сүт-Хөл районнуң күш-ажыл болгаш чурттакчы чоннуң ажылга хаара тудар төвүнүң директору
8. Кадыг-оол Иргитович Седип — АҮК ажылдакчыларының профэвилелиниң Бай-Тайга райкомунуң даргазы
9. Виктор Шеринегович Хертек—чер реформазының талазы-биле район комитединиң кол специализи
10. Эмма Салчаковна Хертек —Бай-Тайга районнуң үндүрүг инспекциязының бухгалтери
11. Маадыр-оол Барыштанович Ховалыг — «Тыва дагдүгү» комбинаттың чингине директорунуң оралакчызы

Таңдының № 4 соңгулда округу

1. Надежда Константиновна Булатова—Таңды район чагыргазының улус өөредилге килдизинин инспектору
2. Татьяна Чыртак-ооловна Дармажаа — улус депутаттарының Хову-Аксы суур Совединин специализи
3. Любовь Александровна Иванова — Бай-Хаак суурнуң № 15 аптеказының фармацевтизи
4. Валентина Анатольевна Куулар — Таңды район чагыргазының даргазының оралакчызы
5. Ширине Кыргысович Маажый — Эрзин район чагыргазының даргазының оралакчызы
6. Сергей Сундуевич Монгуш — АҮК ажылдакчыларының профэвилелиниң Чаа-Хемчик райкомунуң даргазы
7. Чойган-оол Херел-оолович Монгуш — улус депутаттарының Таңды район Совединин специализи
8. Владимир Иванович Попов — Каа-Хем районнуң муниципалитет өнүү-хөреңгизинин комитединин даргазы
9. Галина Чуданги-евна Сымчаан— Каа-Хем районнуң чурттакчы чоннуң социал камгалал килдизинин специализи
10. Өөлет Эртинеевич Чимит— «Таңды-Уула» солунунуң корреспондентизи
11. Татьяна Александровна Шестопалова — улус депутаттарының Хову-Аксы суур Совединин учет столунуң инспектору

Улуг-Хемниң № 5 соңгулда округу

1. Галина Асхатовна Астахова — Бии-Хем районнуң «Туран» күртывыш ажыл-агыйының экономизи
2. Светлана Викторовна Балабанова — Улуг-Хем районнуң коммунал ажыл-агыйының адырлар аразының бүдүрүлгезинин бухгалтери
3. Бичe-оол Арбасатович Дамдын—«Сарыг шажын» институтының даргазы, Чөөн-Хемчик район
4. Алдын-оол Монгушевич Кызыл-оол — Улуг-Хем район чагыргазының юризи
5. Михаил Шыырапович Монгуш — АҮК ажылдакчыларының профэвилелиниң Чөөн-Хемчик райкомунуң даргазы
6. Елена Петровна Новикова— Улуг-Хем районнуң улус судунуң архиварузу.
7. Галина Сатовна Ондар— Чаа-Хөл районнуң чурттакчы чоннуң ажылга хаара тудар төвүнүң директору
8. Людмила Доңлуг-ооловна Ховалыг — Тываның аныяктар эвилелиниң Улуг-Хем район эвилелиниң даргазы
9. Геннадий Тюлюшевич Чаш — Улуг-Хем районнуң бойдус камгалал комитединин даргазы
10. Александр Николаевич Шеботкин — Бии-Хемде СЭС-тин күрүнеин кол санитар эмчизи

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1993 чылдың февраль 5.

ЧОГААДЫКЧЫ ДИЛЭЭШКИННЕР ХЕРЕК

Республиканың Культура министерствозунуң бадылаалы В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрының чаа уран чүүл чөвүлели баштайгы хуралын эрттирген. Оон даргазы — театрының кол режиссеру Алексей Кара-оолович Доржак. Чөвүлелиин 17 кежигүнүнүң санында театр уран чүүлүнүң түскай эртемниглери кирип турар. Рынок экономиказының шылгалдалыг үезинде сценага тургустунар ажылларының уран-чечен болгаш бедик утка-шынарының, үе-биле үнчежириниң, чоннуң сонуургалын хаара тударының дугайында чугула чугаа болган.

Уран чүүл чөвүлели үүнү мурнай театрның репертуарын тодаратқан. Саазын кырында өренгейлеп даңзылаттынган шиилерин быжырымчалыы-биле авторлар, режиссерлар ажылдаш, коллективке сәнаалаан болгаш оларны тургузар хуусаазын сонгаарлаткан.

Шиилер санын сүрбейн, бар күштү четче ажыглап, чогаадыкчы дилээшкиннерни кылып тургаш, бирги чартык чылда В. Серен-ооллуң «Күдер аңчы», Е. Токмакованың «Алдын чүг» (орус болүкке), Н. Гогольдуң «Ойнакчылар», француз комедиограф Э. Лабиштин «Өжээргекпей» деп шиилери-биле артистер ажылдаарлар. Чалаткан режиссер-биле дугуржулга чогуй берзе, Б. Брехтин «Сычуньдан келген буянныг албаты» деп шиизин тургузар.

Эрткен чылда эрги Политиктиг чырыдышкын бажының холга алгазы-биле тускай төптүг, чон өртүзунга ажыл чорудар таарымчалыг черлиг, хүн бүрү ажылдаар оранныг болганывыс-биле бистин ажылывыс элээн шимчеңгир чорукту алган. Кол сорулганы Улусчу чогаадылга төвүнге чоруткан ажылдарының идейлиг утказын бедидеринче, оон чонга чеднигю, дээштиг чоруун чедип алырынче болгаш кылган ажылдарга хөй кижи хаара туттунарынче сагыш салып турар бис. Ындыг байдалдыг ажылдарны эрткен чылын «Шагаа», «Наадым», «Хөөмей» ышкаш улуг байырлалдар үезинде чорудуп келдивис, тывынгыр, чогаадыкчы кежээлер эрттирери көскү черни ап турар. Культураның алдарлыг ажылдакчылары Марк Оюнуң, Сай-Хоо Оюнуң, национал инструментилер кылырынга, оларга ойнаарынга мастерлер Маржымал Ондарның, Хомушку Идамчаптың чогаадыкчы кежээлери солун болуп эрткилээн. Ол ышкаш эрткен үеним уттундурган ырларының концерти көрүкчүлериниң сонуургалын хайныктырган. Көскү черни бот-тывынгыр композиторларның чогаадыкчы кежээлери эңгээнин демдеглевес аргажок. Чон-биле ыры чогаадыкчыларының аразында харылзаалар бо кежээлеринің түнелинде улам быжыгып турар.

Апрель бирде эрттирген «Каткы бажы каткап эвес» деп каткы-хөргүн кежээзи тывынгыр, солун болган.

«Дөртен хардан улугларга», «Алдын күс», «Шериг келдирикчизинин хүнү» ышкаш чанчыл болган байырлалдардан сөөлгү үеде «Ийистер-92» деп аныяктар конкурузу хөй киржикчилериндаа, хөй көрүкчүлерни-даа эвилелдеп, улуг сонуургалды хайныктырган.

Тывага 400 хире культура ажылдакчызын белеткээн Чөөн Сибирьниң культура институдунуң доозукчуларынга турасказткан байырлал Улусчу чогаадылга бажыныың чогаадыкчы ажылдарының бирээзи болур. Ол ышкаш филармонияның артистери-биле ужуражылга, «Найыралдың сөңү» деп Тывада өөреним турар моол сургууулдар-биле ужуражылга-концерт солун болуп эрткилээн.

— Үстүнде айыткан ажылдардан көөрге, көрдүнген планнарынар эрткен чылын шупту чогаан ышкажыл, але?

— Кайын ындыг боор. Чамдык ажылдарның янзы-бүрү чыллаттаанар-биле бүтпейн барганы хомуданчыг. Чижээ, тыва классиктиг национал инструментилерге ансамбль тургузар бодаан бис. Таарымчалыг чер чогу-биле ол бүтпейн барган. Тыва улустуң культуразының, төөгү фондузун бижип тургузар сорулга ону бижидер тускай аппаратура чогу-биле чогуваан. «Шагаа», «Наадым» байырлалдарында национал хептің дээжизин көргүзүп бараалгадыр бодаан бис, ол чүве херек үжүрлүг хеп даарадыр арга-даа, акша-хөрсүг-даа чогу-биле болдуунмайн барган.

Улусчу чогаадылга бажыныың бир сорулгазы — көдээ черлерге практиктиг дуза көргүзери, методиктиг сүмелер кылыры. Бо ажыл база техника, акша-төгерик болгаш өске-даа деткикчилер кызаазы-биле күзээнивис ышкаш бүтпейн баргылады.

— Оң бүгү алаанынар ажылдарының бо чылын боттаны бээр аргазы бар бе?

— Оларны чогудар дээш хемчегларни албан алыр бис. Оон-биле кады бо чылын чорудар-ла ажылдарывыс хөй. Оларның аразында тыва ырларының «Декей-оо» байырлалы, он сес хар чедир ийистер көрүлдези, республиканың агиткультбригадаларының көрүлде-конкурузу, өг-бүлелер талантызының, баштактарының, аныяк хөөмейжилерниң, эстрада ырызының конкурстары дээш, бүдүн чыл дүргузунда кылыр ажылдарла хөй. Ам мурнувуста Шагаа байырлалы...

— Ийе, ийе, Шагаа дугайында элээн тодарадып көрүнер, Татьяна Кертик-ооловна.

— Бо чылын Шагаа онзагай байдалдыг эртер. Хоорайга февраль 22-де иниги улуг Шагаа байырлалы чонну хаара тудар. Бо талазы-биле чарлалдар астынып, дыннаттынар. Ол улуг байыр бистин Улусчу чогаадылга бажыныңа февраль 19-20 хүннеринде уруглаага 10, улуг улуска хүндүс 15 шактардан эгелеп тускай программа ёзугаар эгелээр.

Аңаа тыва оюнчар конкурузу база «Шагаада» деп В. Серен-ооллуң сценажыткан коргузүүн бараалгадыр бис. Ынчанган Шагааны коллективтер, организациялар бистинбиле дугуржүп алгаш, солун, көрүштүг кылдыр Улусчу чогаадылга бажыныңа эрттирип алыр аргалыглар. Бистің программавыс өртек-үнезин улуг эвес. Уругларга 15, улуг улуска 50 рубль болур. Шагааны утка-шынарлыг, чаштыр эрттириксээнивер Улусчу чогаадылга төвү-биле 3-41-42, 3-43-31, 3-34-46 телефоннар дамчыштыр харылзажыл болур.

Эки Шагаа эрттириксээнерге дуза көргүзеринге белен бис.

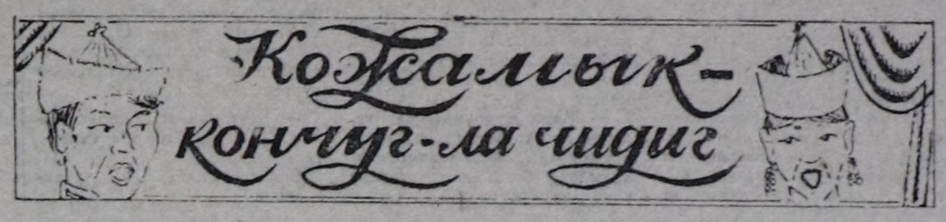

Үениң кожаңнары

«Кожамыкка кончуг-ла бис, кожа тыртып алыр-ла бис» деп ырлай аарак сөглээр сесте ужур-ла бар. Ында база чырык чырташ кыныр хүлүмзүруг сиинккен. Оо! Оол, кыс одажып-дузажып кожаннажы бээрге, онза-ла болдур ийин. Тыпасты — тываа, дыннаваанны дыннаар чүве болбас ийикпе. Шала алдээрти аарак «шакчып», доозаштыржып, ыры аяны-биле сөглежиря уран-чечен-не! Оюн-баштак билбес кижи оон ыглап-сыктап-даа үнүп болур. Хүлүмзүрүдеп хүннежип, өөнүктер безин өжээтилерда-даа апаар. Чогум-на ынчанган, «оюн бажы — ондактыг, каткы бажы — халаптыг» дижири-даа ужурлуг.

Кожамык амыдырал-биле ленте, харын-даа мурнай хөгжүп олурар. Шак ындыг чаа кожамыктарның чаңгызынга азы бир-ле таварылгага доктаап көрээлиннер. Оол биле кыс удур-дедир көрүшпейн-даа, билбээннеп, ишти-хөнүн ылереткеннер. «Кая?» диве даан. Хаалга кыдыныга, кадыр чадага, автобус доктаар черге, ажык шаарге-даа боор болур чүве-дир ийин. Ону оол кижи эгелээн дээр үүве:

Барыын-Хемчик бада берзе,
Мажалыктан харап оргай,
Ваучерлиг кыска душса,
Бадылашкаш, чурттай бергей.
Уруг ужурун билгеш уламчылаан:
Базар ойну баглаажынга
Баглавайн салыптар мен.
Ваучерим кижилерге
Бараанын-даа көргүспес мен.
Оол хорадааш, адрезин
арай өскертпи, эри хайныр
эгелеп-тир:
Самагалдай чеде берзе,
Сайгын тейден харап оргай.
Саарлыр билир кыска душса,
Чаңгыс черге чурттай бергей.
Уруг улам чидигленип харылап-тыр:
Сяяк, чыраа эвес болза,
Сорааланы аңдым дээш чоор.
Саизп, саарлыр билбес болза,
Сайытты-даа эжим дээш
чоор.
Оол оон кылыктанып, эр
адын сыктырбас дээш, эчис
күзелин илереткен:
Чадыр өгге өскен бодум
Сарыг-саймаа хуужуттум.
Самбыным хаа, акшам
санаар
Сагыш ышкаш эштиг болза.
Кыс кижинин чоргааралын
кылык-биле эвес, уран ырыга
уруг бадыткаан:
Мени дыка көгүтпейн көр.
Белен эвес урут боор мен.
Мээң бодум турам болза,
Фермер оолга барыксаар
мен.
Аныяк оол адаанга алыспас дээш, адыш дусту аякче салыпкан ышкаш ырлаан:
Уруг эжим — идегелдиг.
Улус чоннун депутаты.
Уяранчыг чаңгыс-ла үүл —
Узун хуусаа хуралдаары.
Оолга оон ынай берге апаарын билгеш, уруг ужукту дүйүп, база-ла ырызы-биле дус көзерин салып-тыр эвеспе:
Билип клаптым, мүжүр акый.
Бистер черле таарышпас
бис.
Фермалыг мээң кижим
Бир чыл ашты, даштыкыда.
Чалыы оол чаның кирижин кошкадып, саналын чажырбайн ырлаан иргин:
Чежеге дээр, кажанга дээр
Шенежир бис, хынажыр бис.
Сенде, менде чектер бар-дыр.
«Че-ве!» дишкеш, чурттай
берээл.
Каткыда чылдак-ла бар.
Каттырымзааш, уруг өлдээрткен:
Ынакшылга шаптык турбас.
Рынок-даа ону богбас.
Ындыг болза, ындыг-ла
ыйнаан.
Ынча дыка чылыскаш чоор.
Оол олура душкен. Урут
хүлүмзүрүй каапкаш, чаштыг
чүүре берген. Оол оон соонда маанаар мурнунда ырлапкан:
Чогуй берди, бүде берди.
Чоок, ырак төрелдерни
«Катым сугже барыцар!»
деп,
Капитан дег дужаайн адыр.
Шимеш дээр деп чорда, читкеден дынзыг хол аспактапкан. Дыргактары арта-ла дырбактыгныы ышкаш сагындырган. «Моортай эвес ирги бе?» деп бодал-даа башка чык дээн. Көрүп келзе-ле, кедээде каапканы душтуу кыс — Шыааның шыңгыы шырайы болган. Шыва чыжырады чаныык дужуре бербейн, чылар-чылбас хоюг кылдыр ырлаан:
Чечек баштаан ховаган дет,
Чежеге дээр улчуп кээр сен,
Черик-чуртун кызы мени
Черге кааптар мындыг сен
бе?
Оол орта хорадап, дорт болгаш донгун харылаан:
Чалыы назын үезинде,
Частырыглар турүй болур.
Салым кадар бодаан биске
Шаптык катпа, доктар
болба!
Шываа чырыын чырташ кылдыр хүлүмзүрээш, ужуррөвүн үгааткан:
Чуурга дег борбак болза,
Чүглу берген дигей эртик.
«Чуржузунга коштунгач» деп
Чугаа-ла үнзе канчаар сен
че?
Шыааның ол ыры чым-чым кылдыр оолду оя чип турган ышкаш сагындырган. Шыпаала, ындыг болза канчаарын? «Ыяткан кижи ылын өлүрер» дижир ийикпе? Кожамык — кончуг-ла чидиг чепсек бо!

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

Бистің ынак аавысы **Оюмаа Андреевна БАЛЧЫЙ** февраль 16-да 50 харлаан. Ол байырлалын таварыштыр эргим аавыска изиг байыр чедирбишаан, кан дег кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Аавысы Чаа-Хөл кожуунунуң Чаа-Хөл суурунда чурттап, ажылдап чоруур. Ол 30 чылдарының дургузунда эмнелге шугумунда ажылдап, чангыс чер-чурттуларының хүндүткелии чаалап алган. Ол 5 уругну өстүрүп кижизиткен, оларынга чоргаарланып чоруур.

Ачазы, уруглары: Айланмаа, Чойганмаа, Чодураа, Люда, Аян, Олеся, Айдын, күдээлери Олимпий, Амир.

Таңды районда Тока аттыг совхозтуң чоланчызы, честевис **Александр Чыртаг-оолович ОЮН** бо хүннерде 32 харлап турар. Аңаа аас-кежикти, улуг-улуг чедишкиннерни, кан дег кадыкшылды, узун назынны күзедивис.

Кызылда чуржаттары Римма, Раза, Роллан, бажазы Мерген.

НОМЧУКЧУЛАР-БИЛЕ УЖУРАЖЫР

Тыванын Чогаалчылар эвилелинин съездизинге уткуштур ук эвилелдин баштаар черинин даргазының хүлээлгезин күүседип турар чогаалчы Олег Сувакпит болгаш Тыванын телерадиокомпаниязының ажыллакчызы, чогаалчы Монгуш Көжелей номчукчулар-биле ужуражылга эрттирери-биле Чөөн-Хемчик районче дүүн чорупкан.

Олар Шеми, Чыраа-Бажы болгаш өске-даа суурларның чурттакчылары-биле ужуражып, тыва чечен чогаалдың бөгүнгү амыдыралын база боттарының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын таныштырарлар. Ол ышкаш чогаалчылар чаа бижээн чогаалдарын, шүлүктерин чыылганнарга номчуурлар.

Сарыг-оол **КУУЛАР.**

ШЕРИГ ЭРТТИРЕРИНДЕН ОСПАКСЫРАВАС МЕН. ЫНЧАЛЗА-ДАА...

● Дескен оолдарның саны 294 чедип турар

Тыва Республиканың Чазааның 1992 чылдың июль 20-де үндүрген доктаалын бүдүргаар он бир кижи составтыг комиссия тургустунган. Комиссияның мурнунга тургустунган кол сорулга — Тыва Республикадан шериг албанынче келдиргеи тыва шериг оолдарын албан-хүлээлгезин эрттирип турар кезектери-биле хаарылзааны доктаамал тукып, оларның армейжи амыдыралчуртталгазы, албан-хүлээлгезин канчаар эрттирип турарыбиле танышкайнар. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир Президентиниң болгаш Чазактың адынче оон-моон хомудал бижиктер келбишаан хевээр. Чамдык таварылгаларда харын ол биллириишкин-дыннадыгларның утказы удурланышкак боор, шериг кезектеринин командирлериндан база кээп турар. Чижээлээрге, Москва чоогунда турар бир шериг кезээнин командириндан: «Мында албан эрттирип турар тыва оолдарның аразында дезер чоруктар бар, оларны дедир эгидеринге дузалаан көрүнер» деп дыннадыг эткен чылдың төнчүзүнде Тыванын Чазааның адынга келген. Ол херекти сайгаржып, ында арткан тыва оолдарның солдат амыдырал-чуртталгазы-биле барып таныжар соругалыг ТР-ниң Чазак Даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Бичеоол Сунжуевич Шыырап база Москваа Тываның төлээ чериниң бир ажылакчызы бо чылдың январь 22-де четкен келгеннер. Көрген, билген үүлдерилерге хаажыштыр Б. С. Шыырапты чугаазы мындыг:

— Москвадан элээн ыракта турар кезек болду. Кезектиң командири Сергей Александрович Лобов-биле кончуг эки таныжыг чугаалаштывыс. Бо кезекке шупту 15 тыва оолдар турганнар чоодуп. Ам ында 11 оол бар. Дөрт кижи эрткен чылдың июнь айда дескен. Дескен оолдарның бирээзин харын албан эрттирериннен хостаар деп турар, чүге дээрге, шеригже назы четпес 17 харлыг турган, мегелеп барган болуп турар. Бир оол шериг хайгыылга тургаш дезипкен. Аңаа хамаарыштыр херек оттуруп каан. Шериг трибуналы ону шиидер апаар. Ийи оол Азербайджанга барып албан эрттирер бис деп, командылал черинче рапорт бижээннер. Командылал чери оолдарның күзелин хандырып, оларны дужаал ёзугаар ынаар чоруткан. Ол оолдар Азербайджан-даа четпейн, Москвадан Тываже дезипкеннер. Амгы үеде оларның бирээзи туттурган, өскези амдаа чаштынмышаан хевээр. Дескен оолдарга хамаарыштыр байдал мындыг. Кезекте турар 11 тыва оолдар-биле база ижин-кара чок ажык чугааны кылган мен. Командир Лобов безин ажыт-чажыт чок чугаалажынар дээш, бистин аравыстан чоруй барган. Эгезинде-ле оолдардан чүү-даа чажырбайн, коргуп-сестип турбайн, шыныы чугаалаар деп дилээн мен. Солдат эрлер турар кезээнде устав негелдезиниңдаш каар корум-чурум үрээшкиннери чок, национал-дар аразында хамаарылга-харылзаалар эки деп тайылбырдаар боор чорду. Дескен оолдарга өске сөөк солдат эшөөрүнүң талазындан багай чүве болбаан. Кандыг чылдагаан-биле оларның дезин турарын өөрү кайгаар чорду. Командирлер чамдык тыва оолдарга хамаарыштыр ыылыг мактал сөстерни база чугаалаан болгаш үеде «Ийистер-92» деп аныяктар конкурузу хөй киржикчилериндаа, хөй көрүкчүлерни-даа эвилелдеп, улуг сонуургалды хайныктырган.

Тывага 400 хире культура ажылдакчызын белеткээн Чөөн Сибирьниң культура институдунуң доозукчуларынга турасказткан байырлал Улусчу чогаадылга бажыныың чогаадыкчы ажылдарының бирээзи болур. Ол ышкаш филармонияның артистери-биле ужуражылга, «Найыралдың сөңү» деп Тывада өөреним турар моол сургууулдар-биле ужуражылга-концерт солун болуп эрткилээн.

— Үстүнде айыткан ажылдардан көөрге, көрдүнген планнарынар эрткен чылын шупту чогаан ышкажыл, але?

— Кайын ындыг боор. Чамдык ажылдарның янзы-бүрү чыллаттаанар-биле бүтпейн барганы хомуданчыг. Чижээ, тыва классиктиг национал инструментилерге ансамбль тургузар бодаан бис. Таарымчалыг чер чогу-биле ол бүтпейн барган. Тыва улустуң культуразының, төөгү фондузун бижип тургузар сорулга ону бижидер тускай аппаратура чогу-биле чогуваан. «Шагаа», «Наадым» байырлалдарында национал хептің дээжизин көргүзүп бараалгадыр бодаан бис, ол чүве херек үжүрлүг хеп даарадыр арга-даа, акша-хөрсүг-даа чогу-биле болдуунмайн барган.

Улусчу чогаадылга бажыныың бир сорулгазы — көдээ черлерге практиктиг дуза көргүзери, методиктиг сүмелер кылыры. Бо ажыл база техника, акша-төгерик болгаш өске-даа деткикчилер кызаазы-биле күзээнивис ышкаш бүтпейн баргылады.

— Оң бүгү алаанынар ажылдарының бо чылын боттаны бээр аргазы бар бе?

— Оларны чогудар дээш хемчегларни албан алыр бис. Оон-биле кады бо чылын чорудар-ла ажылдарывыс хөй. Оларның аразында тыва ырларының «Декей-оо» байырлалы, он сес хар чедир ийистер көрүлдези, республиканың агиткультбригадаларының көрүлде-конкурузу, өг-бүлелер талантызының, баштактарының, аныяк хөөмейжилерниң, эстрада ырызының конкурстары дээш, бүдүн чыл дүргузунда кылыр ажылдарны чогаадылга бажыныңа эрттирип алыр аргалыглар. Бистің программавыс өртек-үнезин улуг эвес. Уруглаага 15, улуг улуска 50 рубль болур. Шагааны утка-шынарлыг, чаштыр эрттириксээнивер Улусчу чогаадылга төвү-биле 3-41-42, 3-43-31, 3-34-46 телефоннар дамчыштыр харылзажыл болур.

Эки Шагаа эрттириксээнерге дуза көргүзеринге белен бис.

Президентиниң-даа адынга, Чазак кежигүнериниң-даа адынга шериг оолдардан чугаалар келбишаан хевээр. Ам ону дараазында фактылардан көргүзүүлелиннер. 1992 чылда Норильск хоорайда шериг тыва оолдардан Президентиниң адынга чугаа келген. Бо черниң агаарынга таарышпастыр бис, оон хараазыдан кадыгыыс бөксөөн тур деп дилег киирген болганнар. Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаның шериг-чыыдыышкынга кылдаанның кол специализи, А. Милевскин адаа чораан келген. Оолдар-биле чугаалажып көөрге байдал сыр өске болган. Чаныксаан оолдар ук чугааны Президентиже Тыва РФ-тин составында үнген деп ышын эвес чүве дыычаш, бижээн болганнар. Ол-ла киллистің эргелекчизи В. О. Монгуш бо чылдың январь айда Новосибирск хоорайда албан эрттирип турар 100 тыва оолдарның армейжи амыдырал-чуртталгазы-биле танышкан. Оолдарның хомудаар чүвези чок, өске-даа аймак-сөөк оолдар-биле эп-найыралдыг турар болганнар.

Бо үстүнде киирген фактыларымда ада-иелер, төрелдөргүлдер дуурегі дег чылдагаан чок. Чазак ажылдакчыларының барып четкен черлериндe тыва солдат оолдарның байдалы ындыг кончуг багай эвес боор турар ышкажыл. Ынчалза-даа чамдык чугааларда кирген фактылар бадыткаттынып, шеригде уставка дүүшпес корум-чурумну оолдарынга чораан ада-иелер караа-биле көрген боор турар таварылгалар база бар. Тес-Хем районнуң Ак-Эрик суурда чурттап турар Амаа, Сүге Соянаның адынга Приморье крайда оглу Мергенден ийи хаага келген. Баштайгызында ол эттелип-соктуруп турарының дугайында чугаа бижээш, дуймазы оолду канчап-чоопдаа тургаш болза, шеригже чоруттаанының чугаан. Ийнги чугаазында база-ла эттедип, харын-даа бүүректерин дүжүр тептирип алганын дыннаткаш, кандыг-бир аргадан ажыглап тургаш, ону шеригден ап аарын дилээн болган. Ол албас болзунарза, сөөгүм маңаа салыр боор мен, мени ол хевээр корбес силер деп каан. Мерген болу ол чугаазында шериг хүлээлгем эрттиреринден оспаксыравас мен, ынчалза-даа бо кезек дыка багай корум-чурумнуг чер-дир деп турар.

Улуг-Хем районнуң Шагаан-Арыг хоорайдан Нина Дамгын-ооловна Бондаренко ТР-ниң Чазааның адынга бижээн чугаазында Канск хоорайда оглунга чораанын бижип турар. Оон ында оглун эттеп турар боорга, дестирип эккелгенин дыннаткан. Бо хүнүрде оглу невропатолог эмчиде эмнедип чыдарын бижээн. Канскиге чораан, ол тыва оолдарны эттеп турарын көрген.

Ол-ла хоорайга чораан Галина Алексеевна Баглаева ындыг уткалыг чугааны ТР-ниң шериг комиссары В. И. Козловтуң адынга бижээн. Оон оглу Алексейниң турар кезээнде Тывадан барган 16 оол бар. Баглаеваның оглунга мүн-не хол дегбейн турар. Тываларга хамаарылга ындыг дендин багай. Оларны элчигеннер, иректер деп адаар. Узбектерден адырлып алган бис, тываларының биске херээ чок деп турар. Офицерлер эзирип алгаш, солдаттарга хол дээр. Лейтенант Гаврилов дээрзи эзирип алгаш, казармага пистолет чайып кылаштап турда, сержантылар харын оожургадып, шарып каанын ол караа-биле көрген. Эттээрииге шыдашпайн, кезектен дескен үш тыва оолдарны тудуп алгаш, сержантылар, офицерлер хөрээнге, бүүректеринче тепкилеп, шаанга киир эттээн. Баглаева чоланчылар школазының начальниги полковник Герасименко-биле ужуражкаш, тываларга үүге ындыгыл деп айтыргаш, ындыг уткалыг харынны алган: «Шериг комиссариаттары орта ажыл чорутпайн турарлыр, шеригже черлик кижилер чорудуп турар. Тываларчыдып калган, үүге-даа салым чок улус-тур».

Бо бүгүнү караа-биле көрүп, кулаа-биле дыннаан Галина Алексеевна военком Козловтан тыва оолдарның шериг албанын үүгле. Тывага эрттирерин чугаазында дилээн.

Бо ажык-чарның, демократияның үезі-дир. Шериг амыдыралдың ак, кара ийи талазын алырга ындыг-дыр. Ынчалза-даа шупту чүвени чайгыс хепке кудуп болбас деп ышын бар. Шериг амыдырал дээрге база бир ангы делегей-дир. Ол бистің хамааты амыдыралывыстан сыр өске дүрүмнерлиг, хажык чок сагыыр сагылга-чүрүмнарлыг. Кижилер (солдаттар) аразында хамаарылга-харылзаа уставта бижиттинген негелдерден ангыда база тускай дүрүмнерлиг. Бо чүүлүүн автору ону көрүп эткен. Ынчалза-даа солдат кижи солдат ажын, оон эртсе офицер кижи солдат кижинин эттээр хамаанчок, бак сөглээр чорумна бизин дужуп корбээн. Шеригде корум-чурум удуртукчузундан хамааржыр. Шериг кезээнде база ындыг. Чүү-даа чүве оон командирлериниден, оларның солдаттар болгаш офицерлер аразында чорудуп турар кижизидилге ажылындан хамааржыр. А бо чүүлүдүн иштинде алы кирген офицерлер ышкаш (Гаврилов, Герасименко) кижилер, шынап-ла харын солдаттарны ынчаар куду көрүп турда, аңаа дайынчылар аразынга чурум дугайында чугаалаан хөөрээ чүү боор. Кандыг-даа ада-не ындыг «коргунчуг» командирлериниң оруунган оолдарын ыралдырын бодавайн канчаар.

Тыва Республиканың Президентизиниң, Чазааның-даа адынга моон соңгаар шериг тыва оолдардан, оларның ада-иелериниден хомудал чагаалар келбес деп чугаалап ыыдавас мен. Үүге дээрге Россияда-даа, оон янзы-бүрү девискээрлериниде-даа социал-политиктиг болгаш экономиктиг силгишкиннер дам-на дынзыгын турарын көрүп тур бис. Россияның бодунуң девискээриниде национал-дар аразында харылзаалар хан-чиге, өлүм-чидимге чедип, шинтирлээри берге айтыырының бирээзи апар чыдар. Ол корук армияга улам багай салдарын албан чедирер дээрзи билдингир.

Ынчалза-даа Россия, соңбиле бистің Тываавыс экономиктиг кризистен дүрген үүрүнда-мында политиктиг өөрүлдөлер чаарлып, оон ачызында армияда корум-чурум база өжүжүр боор дег үүгеге бүзүрээр апаар бис.

Михаил ДУЮНГАР.

Кожа олура, ажыы-биле чугаалажыыл

ШИЛИТТИНГЕН БААЗА ХЕРЕК

Тыва Республиканың хүреш федерациязы чоокта чаа бодунуң ээлчеглиг конференциязын эрттиргеш, Тывада хүреш спортунуң сайзыралының дугайында чугааны кылган. Аңаа Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитединиң ажылдакчылары, районнарда спорт комитеттериниң даргалары, спорттуң хоочуннары, тренерлер хөйү-биле киришкен. Ук конференцияга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак киришкеш, эки ажылдап турар тренерлерге, спорт ажылдакчыларынга болгаш бо талазы-биле идепкейлиг ажылдакчыларга байыр чедирген, күш-культура болгаш спорт ажылын республикага моон-даа соңгаар сайзырадырын. эки тренерлерни, спортчуларны Чазак улам деткип, материалдыг-даа, моральдыг-даа улуг деткимчени көргүзер апаар дээрзин дыңнаткан.

Конференцияга хүреш федерациязының ажылының дугайында чамдык спорт ажылдакчылары боттарының саналдарын киргген. Россия Федерациязының алдарлыг тренери В. М. Оюн бистиң корреспондентивис-биле ужурашкаш, бодунуң чамдык бодалдарын илередип, айтырыгларга мындыг харыыларны берген.

— Валерий Маадыр-оолович, сөөлгү үеде хүреш федерациязының ажылын боттарыңар хууда черле канчаар үнелээр силер?

— Республиканың хүреш федерациязының (президентизи Ш. Д. Куулар), мен бодаарыыга, сөөлгү үеде черле элэн тодаргай түүлдерни кылып турар апарганы каракка кеступ турар. Ылангыя хостуг хүреш талазы-биле ажыл багай эвес болуп турар деп бодум санаар мен. Оон бир бадыткалы — сөөлгү үеде Тывада эки хүрежин турар апарган аныяктарның хөйү, ол мени өөртүп чоруур. Мөгелерден спорт мастерлери Орлан Монгуш, Чечен-оол Монгуш, Артыш Доржу, Буян Биче-оол болгаш оон-даа өскелер эки көргүзүглерлиг. Ындыг-даа болза нинти байдалдар талазы-биле бистер өске республикалардан, крайлардан чыдып каап турар бис. Ону ажыы-биле чугаалаар апаар. Чижээлээргe, Дагестанда болгаш оон-даа өске республикаларда элээди оолдар делегейге удаадараа чемпионнан келген болгай. Мону ап көөрге, бистиң хүреш федерациявыс ам-даа чедир ажылдавайн турар хире. Бир эвес амгы үениң байдалын алыр болза, бисте хүрежир тускай зал болгаш дериг-херекселдер элээн бар-дыр. Чүгле ону эки ажыглап, бүгү күштү үндүрери чугула. Мээң бодап турарым-биле алыр болза ам кол чүве—биске эң шилиттинген хүреш школазын ажыдары болуп турар. Бир эвес шак мындыг бааза турбас болза, бистер делегей ареназынче үнүп шыдавас бис.

— Ол талазы-биле кандыг-кандыг тодаргай саналдар киирип болур силер?

— Бирээде, элээди оолдарның хүреш школазының ажылын шуут эде тургузар. Республикада хүреш школаларының салбырлары сөөлгү үеде көвүдээн-даа болза, оларның ажылы кончуг кошкак болгаш дээш чок болуп турар. Оон-биле холбаштыр эки түңнелдер дыка эвээш болуп турары хомуданчыг-дыр.

Ийинде, хүрежир оолдар школа дооскан соонда кайнаар баарыл деп айтырыг. Ол мээн сагыжым өйүп чоруур. Бо таварылгада мээң саналым улаштыр өөренир күзелдиг оолдарга башкы институдуның күш-культура факультединиче орукту ажыдып, аңаа хостуг хүрештин шуут ангы салбырын тургузар болза эки. А шериг албанынче чоруур апарган оолдарны улаштыр белеткээр дээр болза, спорт роталаларынче азы ындыг угланыышкыныг тускай кезектерже чорудары чугула. Ындыг кезектер бистиң Сибирьниң шериг округунда бар, оларның бирээзи Новосибирскиде турар болгай. Бо талазы-биле хүреш федерациязы тодаргай дугуржулганы кылып, ону организастап, контрольга алыр ужурлуг.

— Валерий Маадыр-оолович, сөөлгү үеде бисте күш-культура болгаш спорт талазы-биле ортумак болгаш дээди өөредилге черлери дооскан аныяктар хөй болгай. А чогум кадрлар айтырыының талазы-биле чүү чугаалап болур силер?

— Спорт ажылдакчылары, оларның аразындан кадрлар бистиң кол даныыр күжүвүс болур ужурлуг деп бодаар мен. Ынчангаш эки ажылдап турар тренерлерни, удуртукчуларны деткиир болгаш оларга тодаргай дузаны чедирери бирги чергениң айтырыы. Мени бир хомудадып чоруур айтырыг — сөөлгү үеде оларның өске ажылдарже шилчип турары. Оон бир кол чылдагааны чүл дээрге, эвээш акша-шалың болгаш чурттаар оран-саваның чедишпейн турары деп түңнээр мен.

Маңаа мындыг түүлдү база немеп каар бодап тур мен. Сөөлгү чылдарда бистиң федерациявыска бир квартал болгаш азы чартык чыл эрткен соонда улуг тренерниң отчёдун берип каар ол-ла апарган. Маңаа элээди ургларның тускай школаларының кылып чоруткан ажылдарының отчёдун база дыңнаар, оон түңнел үндүрер болза эки деп саналдыг мен. Мону федерация, спорт комитеди элэн өөренип көөр боор дээрзинге идегээр мен.

— Мооң мурнунда-даа үеларде хостуг болгаш тыва хүрештериң федерацияларын аңгылаар болза деп чугаалар үнүп турган болгай. Силер маңаа кандыг бодалдыг силер, Валерий Маадыр-оолович?

— Мен бодум хууда бо саналга каттыжар мен. Чүге дээрге тыва-даа, хостуг-даа хүрештериң сайзыралын эң көөр болза, оларның кайызында бот-боттарынга дөмейлешпес, аңгы-аңгы негелделиг, чурумнуг болуп турар. Чүге дизе хостуг хүреш түгле бистиң республикада эвес, бүгү делегейде сайзыраан спорт болуп турар болгай.

Бир тээ, Тыва Республика бот-догуннаан күрүне болганда биске күрүне тренери база турар ужурлуг. Чижээ, Якутия, Бурятия болгаш өске-даа республикалар күрүне чергелиг тренерлериг болгай. Биске ону тургузары чүге болдунмас деп? Ынчан Россия Федерациязының Спорт болгаш күш-культура комитединиг-биле, өске-даа черлер-биле харылзаа экижиир, спорт улам сайзыраар апаар. Бо ажылга республиканың улуг тренери Александр Доржуну саналдаар бодаан ийик мен. А оон өөреникчилери сөөлгү үеде эки түңнелдерни чедип ап турар болгай. Оларның бирээзи Орлан Монгуш чоокта чаа Красноярск хоорайга болуп эрткен делегей чергелиг маргылдаага эки хүрешкеш, Россияның шилиндек командазының составында кирген. Ол ам Европаның болгаш делегейниң бирги чери дээш болур улуг маргылдааларга белеткенип турар.

— Четтирдивис. Спорт ажылынга чедишкиннерни силерге күзедивис.

Виктор КАРА-САЛ чугаалашкан.

ЭКИ ТУРАЧЫГА ТУРАСКААЛ

Эрзин районнуң «Нарын» совхозунга тыва эки турачы Кыргыс Идамга тураскааткан спортчу маргылдаалар болуп эрткен. Маңаа эр, хереэжен спортчуларның 6-6 командалары хол бөмбүүнге маргышканнар. Чидиг демиселдиң түңнелинде эр улустан «Нарынның» командазы бирги, Эрзин суурнуң командазы йиги черни алганнар. Хереэженнерден «Мөрен» совхозтуң кыстары тиилеп үнүп, түңнел оюнда нарынчыларны утканнар.

«Нарын», «Чаа-орук» совхозтарның шыдыразчылары аразында команда аайы-биле демисешкениниң түңнелинде нарынчылар 7:3 санга тиилеп алганнар.

Спортчу оюннарны чаңчыл ёзугаар 32 мөгениң хүрежи дооскан. Маңаа «Нарынның» шериг албанындан чоокта чаа халажып келген мөгези Очур-Байыр Кунгаа шүүлген, хоочун мөге Шолбан Чамыян үжүүрлешкен.

Эки турачыга тураскааткан маргылдаага команда аайы-биле бирги черни «Нарын» совхозтуң спортчулары ап, кубок, ирт-биле шаңнатканнар. Ийинги черде «Чаа-Орук» совхозтуң командазы болган.

(Бистиң корр.)

Куулар Мунзукович АРАКЧАА

Тываның хоочун журналистериниң болгаш чогаалчыларының бирээзи Куулар Мунзукович Аракчаа үр үениң иштинде аар аарып келгеш, бо чылдың февраль 13-те мөчээн.

К. М. Аракчаа 1922 чылдың июль 15-те Чөөн-Хемчик көжуунуң Чыргакыга ядыы арат өг-бүлеге төрүттүнген. Эр бооп улгаткыже чедир адавезиниң малын малдап, аңнаппиннеп өскен. Тывага үжүк-бижик тыптып кээрге, ол ынчангы аныяктар-биле бир дөмей, аңаа кончуг дурген өөренип алгаш, улуг-биче кижилерни аңаа өөредип, өскен-төрээн чериңге аравэ үүрлерин даргалап-даа чораан. Оон соонда аныяктар эвилелиниң Өвүр кожкомунга ажылдаан.

Куулар Мунзуковичиниң бүгү медерелдиг ажыл, амыдыралын алыр болза, ол Тываның солун, сеткүүлдери-биле сырый харылзаалыг. Ол 1946 чылда «Тываның аныяктары» солунга корреспондентилеп эгелээн. Ол-ла хевээр бодунуң бүгү амыдыралын солуннарның болгаш ном үндүрер черинде ажылынга тураскааткан. Алдан чылдарның эгезинден эгелээш, пенсиялап үнгүже чедир «Шын» солуннуң редакциязынга корреспондентилеп, киллис эргелекчилеп ажылдап чораан.

Куулар Мунзукович бодунга болгаш эш-өөрүнге шыңгыы негелделиг кижи. Ол редакцияның ажылын чүңүндаа мурнунга тудар — сургакчылаар азы материал белеткээр дей бергенде, өске бүгү ажылды соңгаарлады бээр турганын билир бис. Кижилер-биле чугаалажып билир, кандыг-даа айтырыгны эчизинге чедирер журналист Куулар Мунзуковичини республиканың көдээ чону билир.

Оон Тываның көдээ ажылагыйын хөгжүдеринге, көдээ чоннуң ажыл, амыдыралын экижиринге хамаарыштыр бижип чораан очерктерин, материалдарын улуг салгалдың кижилери эки билир.

Куулар Мунзукович элээн хөй чогаалларының автору. Ургларга хөй номнарны бижээн. «Медээчи куш», «Алдын чуурга», «Сыынныг Дөңгүлек», «Кара-Ашактың кускуну» дээш, оон-даа өске чогаалдары Тываның бойдус чурумалын мактап ырлаан, аныяк салгалга өөредиглиг номнар болур.

К. М. Аракчаа парлалга шугумунга үр чылдарда үре-түңнелдиг ажыллааны дээш республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң Хүндүлел бижии-биле, «Күш-ажылчы шылгарал дээш», ленинчи юбилей болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле шаңнаткан.

Чечен сөстүг журналистиң чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректеривиске кезээде артып калыр.

Бөлүк эштериниң.

ДОЛГАНДЫРЫГ ХҮРЕШТЕ ШКОЛАЧЫЛАР

Сүт-Хөл районнуң төвү Суг-Аксы суурнуң спорт залынга школачылар аразында долгандыр хүрежир система-биле эрткен тыва хүрештиң маргылдаазы солун-даа, көрүштүг, өөредиглиг болуп эрткенин демдеглевес арга чок болду.

Мөгелер чурту деп аастан дүшпее, чоргаарланыр Сүт-Хөлдүң салгад дамчаан бичии мөгелери бо-ла болгай. Бо хүрешке 48 мөге киришкен. Мөге мөге бүрүзү-биле хүрежир. Оолдар тутчуп турда, кандыг-даа хоочун мөгелерден дудак чок, удавас 64-ке, 128-ке улуг акыларының аразынга олуруп, ат-сураглыг мөгелер-биле деңге туржур апаар дизе хөөрем чок чорду.

Долгандырыглыг хүрешке бирги черни Донгак Кайгал-оол (Кара-Чыраа), ийингизин Солун-оол Манас (Бора-Тайга) үшкү-дөртү черни Монгуш Анчы (Суг-Аксы), Монгуш Мерген (Бора-Тайга) олар чаалап алганнар.

Чэнчыл ёзугаар тулган чемпион дээш 32 мөгениң хүрежинге Солун-оол Манас шүүлген. Бо маргылдаа үезинде бора-тайгажыларның кашпагай, чараш аргаларны карак чивеш аразында ажыглап билири өскелерден ылгалдыг болду. Бора-Тайга школазының оолдары районга, республикага хостуг хүрешке чемпионнан, арга-мергежилин бедидип турары — ында тренер аныяк башкылар Сергей Тулуш, Май-оол Ховалыг оларның кызымак күш-ажылының түңнели.

Ол ышкаш Сүт-Хөлдүң спорт школазынга чаа ажылдап кирген республиканың хоочун мөгелериниң бирээзи Александр Кууларның бичии мөгелерге арга-дуржулгазын кызымак дамчыдып, спорттуң сайзыралынга хуузун киирип турары өөрүнчүг. Бо хүрешке республиканың база бир сураглыг хоочун мөгези Михаил Дулдуй аныяк мөгелерни хейаът киирип, арга-дуржулгазын айтып, шүүлген мөгени бодунуң сергези-биле шаңнаан.

Ам республикага школачылар аразынга дескиниглиг тыва хүрешти организастап көрзе чүл, ол национал тыва хүрешти нептередиринге улуг салыышкын болур ужурлуг болгай. Ынчангаш республиканың спорт талазы-биле харыылап турар удуртукчулары бо талазы-биле боттуг ажылды чоруда бээр боор дээрзинге бүзүрел улуг.

Борбак-оол САРЫГЛАР.
Сүт-Хөл район.

МӨГЕ МӨГЕ-ЛЕ БОЛГАЙ

Мөге дугайында Аваа Монгуштуң январь 23-те «Шын» солунга үнген материалын номчааным соонда чамдык дыңнаан сактыышкыннарны бижиринче мени чүрээм албадапты. Мөге Даржык-биле мээң ачам Быйымба (Кеский) Ондар үргүлчү Сүт-Хөлдүң Ишкинге кады-кожа чораан улус. Кеский деп чон ынчаар адаар чораан. Мен бичиимде ачамны кажыктар тудуп алгаш, мөге Даржык, Сарыгбай, Сарыг-оол суглар деп мөгелер хүрештирип ойнаар кижи дээр чораан.

Даржыктың боду биче сеткилдиг, ажылчын кижи чораан. Оон азыраан малы амгы совхоз хоюндан эвээш эвес чораан деп ачам чугаалап орар чүве. Бир чылын чут багай чыл боорга, хөй малы өлген. Ол дээш ол үениң даргалары мал бажы кудулаткан дээш, «үлетпүрледип» чорудупкан. Мөге Даржык улуг шыырак болгаш чемненип турда база кончуг кижи дээр чүве. Ам бодаарга, 140 кг ажыг хевирлиг кижи. Мөчээнииниң сөөлүнде хөрээ муңгаш болган дээр.

Ам ачамдан дыңнаан чамдык түүлдеримни бижиирин оралдажып көрейн. Мөге Даржык орай күзүн Кызыл-Тайганың Чес-Булуң суунга дага чок аъды-биле халдып кээрге, кылаң дош болган. Мөге үр-даа боданмайн дүже халаашы, аъдын ийи быктындан алгаш сөөртүп кеже бергеш, мунуп алгаш чоруй барган таварылга база бар. Ол үеде Кызылдан чиңе сөөртүп чорааш чанып ора, Элегес-Аксынга оюннарга хонар ужурга таварышкан. Мөге аъттарын баглап кааш, өгге кирип кээрге, аяк шай-даа сунмаан дээр. Даржык хорадай берген. Ашак көрүп турда, аъттарын шанактардан адыргаш, чүктүг шанактарны боду чадагай кажаа иштинче сөөртүп киирип каапкан. Оон хүнезиининден хөй эът ужулгаш, ол өгнүң улуг пажынга долдур дулуп алган. Эъттерни эскеш, бир улуг деспи эътти эөлеринге идип бергеш, а өске улуг деспи эътти боду шөлээн чипкеш, удуп чыдын аарга, ашак-кадай коргуп, чугаалажып орган-дыр. Даржык Үстүү Ишкиниң 20 улуг кадыргызын мөөрейлешкеш база чипкен деп дыңнаан мен.

Мен ынчан, 1966 чылда, Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа школазынга чаа-ла ажылдап чеде бердим. Суурнуң аныяктары, улуг класстың оолдары-биле көңгүс халаска кончуг улуг стадион кылып каан улус бис. Ыяш материалдары-биле ынчангы салбыр даргазы Мадар Чыргалович Сымдан кончуг-ла дузалаан чүве ийин. Ол ам Бай-Тайгада чурттап орар чоржук. Ол стадионну кылып дооскаш, адын «Даржык» деп каан бис. Оон үр-даа болбаанда ынчангы Сүт-Хөл совхозтун ажылчын комитединиң даргазы Даспаяк дарга көрүп кааш: «Чүге Даржыктың ады-биле адаан силер, «үлетпүрлеп» чораан кижини» дээш, бистерни са кончааш, алдырып каапкан. Ол суурнуң мээң үем кижилери ону утпаан боор -деп бүзүреп олур мен.

Чамыян ОНДАР.
Ак-Довурак хоорай.

БҮЗҮРЕЛИМ ӨЖЕР ЧЕТКЕН

Аны-дуңма моол өңнүктерге сеткилимден ынак, дыка бүзүрээр чордум. Моол мөгелер-биле чеже-даа хүрешкен мен. Чажыргаш канчаар, моол кыстар «Бай Моол», «Сылдыс шокар аът» деп ырларны кыңгырадыр бадырыптарга, чүрээм саргып, тура халыпдаа келгилээр турдум.

Сөөлгү үеде эллептиг түүлдерни дыңнап, номчуп, көрүп чор мен: Бай-Тайга хүрээзинге эзирик моол эштер ужуп калган чыткан дугайында бир солундан номчудум. Кызылдын «Монгулек» залчылар бажынынга эзирик, идик-хевиби-биле удуй берген моол эштеривисти телевизордан көрдүм. Улуг-Хемниң Хайыракан суурга чиик өртек-биле ваучерлерни (хуужудулга чектерини) чурттакчылардан моол өңнүктерниң садып ап турганын база эскердим.

Ынчангаш сөөлгү үеде ол өңнүктеримге бүзүрелим өжер чыгай берди. Чүге дээрге Тыва Республиканың девискээринде доктааткан корум-чурумну үревишаан, ыдыктыг черге — хүрээге, а ол ышкаш аалчылар бажынынга эзирини көргүзер, чижеңнээр эргени кымга-даа тывыспаан болгай. Даштыкы хамаатыларны чалап эккеп турар будурулге, албан черлери азы хөй-ниитинин организациялары хоойлу мурнунга харыысалгалыг болур ужурлуг.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Улуг-Хем район.

ОБКК ХЕРЕЭН ШЕРИГ КОЛЛЕГИЯЗЫНЧЕ ШИЛЧИТКЕН

1991 чылдың августа күрүне эргилдезин кылыр дээн оралдажышкын дугайында кеземче херээн Россияның Дээди судунуң Шериг коллегиязынче шилчиткининден бээр ай ажыг үе эрткен. ОБКК (Онза байдал талазы-биле Күрүне комитединиң) херээнин талазы-биле суд чорудулгазын даргалаар кылдыр юстицияның генерал-майору Анатолий Уколовту томуйлаан. Херек-биле ол таныжып көрген болгаш судту 1993 чылдың апрель 14-те эгелээр кылдыр шиитпирлээн. Россияның Дээди судунуң Шериг коллегиязының даргазы, юстицияның генерал-лейтенантызы Николай Александрович ПЕТУХОВ «Неделяның» корреспондентизиниң айтырыгларына харыы берген.

Айтырыг: Анатолий Тимофеевич Уколов — силериниң оралакчыңар-дыр. Оон дугайында каш сестен чугаалап көөр силер бе?

Харыы: Ийе, 1989 чылдан бээр Шериг коллегиязының даргазының оралакчызында ажылдап турар кижи. Эн-не нарын болгаш кедергей будулгаазының херектерни сайгарган суд чорудулгаларын ол башкарып келген. Уколов ам бежен үш харлыг. Харылзааның Кемерово училишезин 1959 чылда дооскан сөөлүнде взвод командири болуп турган, Ленин аттыг Шериг-политиктиг академияга шериг-юридиктиг факурьтетти 1967 чылда дооскан. Гарнизон болгаш округ шериг трибуналларының кежигүнү, Оожум океан флодунуң шериг трибуналының даргазы, ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунуң шериг трибуналдар эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы болуп турган.

Айтырыг, ОБКК херээниң талазы-биле телефоннаар, «сымыраныр», харын ыйыышкын кылыр дээр эрги чаңчылдар, чижээ «сүме бээр» хөөниер катаптавайн тур ирги бе?

Харыы: Судтуң шииткели кандыг болуру хөй кижилерге көңгүс хамаарылга чок эвесле болгай. Ынчангаш кажан херекти Шериг коллегиязынга дамчыдып берген сөөлүнде чамдык кижилер Уколов-биле харылзаа тударын оралдажы берген. Ылаңгыя чамдык улус депутаттары бо талазы-биле дыка идепкейлиг хөделип турар. Олар дилеглер, кыйгырыглар, негелделер кылып, харын телефоннап турарлар... Ажынып-хорадап, шыжыгып турар кижилер база бар. Ынчангаш оларның шуптузунга хоойлуну таныштырып, тайылбырлаар ужурга таварышып турар-дыр бис.

Айтырыг: ОБКК-ниң удуртукчуларын Төрээн чуртка өскерилген, күрүне эргилдезин кылырын оралдашкан деп буруудаткан, а оларның өскерликчи чорук кылганы күрүне чок — дүшкен-дир, ынчангаш оларны ам чүү дээш буруудадыр чүвел дээн чугааларны дыңнаан боор силер. Бо дугайында чүңү чугаалап болур силер, Николай Александрович?

Харыы: Ол дээрге шаарланчак хоозун бодал-дыр. Тодаргай херек талазы-биле буруудаткан түңнел судта бар ышкажыл. Ол талазы-биле сайгарылганы суд кылыр, буруудадыышкынның фактылары чүвениң шынныынга дүгжүр бе дээрзин тодаргайлаар апаар. Допчузу-биле чугаалаарга, кем-херек үүлгедиишкини болган бе азы чок бе деп айтырыгны тодаргайлап, шынын тывары негеттинип турар.

Айтырыг: Ынчангаш суд чорудулгазы албан болур ышкажыл?

Харыы: Теория талазы-биле ап көөрге, буруудаттырганнарга хамаарыштыр хуунун келдерелин чүгле Дээди Совет чарлаар эргелиг. Бир эвес ындыг келдерелди Дээди Совет чарлаар болза, суд чорудулгазы болбас. А кажан суд шииткелди чарлаан сөөлүнде шиитпирленнерге өршээл көргүзер эрге Президентиде база бар.

Айтырыг: А оларны чүге Шериг коллегиязы шиидер ужурлуг болу берген чүвел?

Харыы: Буруудаттырганнарның чамдыктары — шериг кижилер-дир. Ынчаарга кажан олар шериг албан-хүлээлгелерин күүседип турда, кем-херек үүлгеткен деп оларны буруудаткан. Ындыг таварылгада кеземче херектерин шериг суду көөр ужурлуг. Оон ыңай хоойлу ёзугаар алырга, Шериг коллегиязы дивизия командирлеринге, оон өрү албан-дужаалдыг шериг албанныгларынга, генералдарга, маршалдарга хамаарыштыр херектерни көөр хүлээлгелиг. Ниитилелге онза хамаарылгалыг херектерни (ОБКК-ниң херээ чогум-на ындыг характерлиг херек болуп турар) Россияның Дээди суду сайгарып көөр ужурлуг.

Айтырыг: Херектерни көөр, шииткелдерни үндүрер талазы-биле Шериг коллегиязының болгаш хамааты судтуң аразында ылгал бар бе?

Харыы: Кандыг-даа ылгал чок. Оларның кайызы-даа чүгле хоойлуга чагыртыр болгаш хоойлуну удуртулга болдурар. Кеземче юстициязының системазында олар чаңгыс аай, ОБКК-ниң херээн мындыг составтыг суд көөр: судтуң даргазы, ийи улус төлээлекчилери. Ынчаарга улус төлээлекчилери база шериг кижилер. Россияның Дээди судунуң Шериг коллегиязында 8 судья, 20 улус төлээлекчизи бар. Олар — полковниктер, генералдар.

Айтырыг: Хоругдалда бүгү кижилерни (Крючковту, Язовту, Янаевти, Баклановту, Павловту болгаш Тизяковту) кара-бажыңдан түр хостаар дугайында доктаалды Уколов бо чылдың январь 26-да хүлээп алган, өскээр кайнаар-даа чорбас дугайында олардан хол үжүүн алырын шиитпирлээн болгай.

Харыы: Баштайгы истелге доозулганын барымдаалааш, ындыг шиитпирни хүлээп алган. Буруудаттырган кижилериң дөгүй бергеи назы-харын, оларның үр үеде хоругдалга олуруп келгениң, хоочураан аарыгларының каданнаашкыннарын база барымдаалап көрген. Ынчалзажок херекти соксадыр дугайында дилеглер хандыртынмаан.

Айтырыг: ОБКК киржикчилериниң шуптузунда адвокаттар (болчукчулар) бар ирги бе?

Харыы: Ийе, шуптузунда бар. А. Лукьяновтуң болчукчулары үш кижи. А буруудаттырганнарны камгалаарынга 21 адвокат киржип турар.

Спорт

«БҮЗҮРЕЛ» ТЕЛЕФОНУ

Бир эвес силерге чаасканзыргай, кударанчыг азы шыдажыр аргажок берге апарза, өг-бүленерге, черле ынчаш амыдырал-чурттаганарга таваржып келген бергелерден канчаар адырлыг алырын «Бүзүрел» телефону-биле сүмележип болур силер. Телефон кежээкинин 19 шактан эртенгинин 7 шакка чедир ажылдап турар. Оон дугаарын 3-24-20.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ФЕВРАЛЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
«ОСТАНКИНО» канал

5.55 Дамчыдылгалар программазы. 6.00 Медээлер. 6.35 Эртенги гимнастика. 6.45 Эртен. 9.05 Фирма магадылап тур. 9.20 «Хөглуг ноталар». 9.35 «Үш банан» Мультфильм. 9.50 «Мегенин хемни» деп хөй сериялыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 10.40 «Горячев болгаш өскелер-даа». Уран-чечен телесериал. 3-кү сериязы. 11.10 «Рок-кичээл». 11.50 Пресс-экспресс. 12.00 Медээлер. 12.20 Ж. Симгвон — «Мегрэ болгаш кырган кадын». Телешин. 1-ги кезээ. 13.40 «Бодунуң мурнунга». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.50 «Чайынанган хүн херели». Мультфильм. 15.00 Медээлер. 15.25 Ажыл-агыйжы медээлер. 15.40 «Адам Смиттиң акша ораны». 16.10 Литва телевидениениң урлуларга программазы. 17.05 «Рок-кичээл». 17.45 Канчап чедишкиниг болурул? 18.00 Медээлер. 18.25 Литва—бөгүн. 18.50 «Мегенин хемни» деп хөй сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 19.40 «Хензигбей». Хөгжүмнүг программа. 18.55 Тема. 20.40 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 Медээлер. 21.25 «Эрге-чагырга» деп телешиниин баштайгы көргүзүү. 23.15 Пресс-экспресс. 23.25 Максимка. 00.00 Медээлер. 00.25 «Труба» радио». 00.55-02.15 Ж. Сименон — «Мегрэ болгаш кырган кадын». Телешин. 1-ги кезээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
«РОССИЯ» канал

8.00 Медээлер. 8.25 Ажылагыйжы кижилерге үе. 8.55 Чөптүг шынын өйү. Андрей Карауловтун айтырыгларынга А. И. Лукьянов харыылаар. 9.50 Хостуг үе. «Өг-бүле клуву». 10.05 Бистин садывыс. 10.35 «Бруней—делегейнин эге чери». 10.55 Хөгжүм дугайында. Композитор Эдисон Денисов. 11.50 Репортер. 12.10 Хүндүсүг сеанс. «Чылан тудукчузу». Уран-чечен фильм. 13.45 Тараачын айтырыг. 14.05 «Айболит-66». Уран-чечен фильм. Телебиржа. 16.10 Ында-мында чаа түүлдер. 16.25 Караван. 16.55 Трансросэфир. «Кавказревю».

«ТЫВА» канал

17.40 «Утка суур». Уран-чечен фильм. 19.00 Информ-албан. «Факт». 19.20 Бөгүн делегейде. 19.30 «Өртектер дугайын чугаалажыыл». 19.50 Чарлаалар.

«РОССИЯ» канал

20.00 Медээлер. 20.25 Бажың экраны. «Санта-Барбара» деп хөй сериялыг уранчечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 132-ги сериязы. 21.15 Уран түүлдер делгиири. Р. Щедрин. 22.00 «Алексей Мартынов-туң концерти». 22.15 Россия Федерациязының ДС-тин сессиязында. 22.30 Арт-боолаашкын. 00.00 Медээлер. 00.20 Сылдыстар айтып тур. 00.30 Спортчу чайганыыш. 00.40-01.15 «Гайдар-биле бир чыл».

КИНО

ФЕВРАЛЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Хоойлуну бир катап үрээнде» (АКШ) 9.40, 11.40, 13.40, 15.40, 17.40

Видеозал: «Өлүм кордааннар» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00. шактарда:

«ПИОНЕР»: № 8 киночыыныы 9.00, «Демир чудурук» 10.30, 13.10, 15.50, 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дескен кыс хуурактар» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозу, «Шын» солуннуң коллективи хөй чылдарда «Шын» солунга корреспондентилеп, киллис эргелекчилеп ажылдап чораан Тываның хоочун журналисти, чогаалчы, күш-ажылдың хоочуну

Куулар Мунзукович АРАКЧААНЫН

мөчээнии улуг хараадал-биле дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, төрелдериге болгаш чоок кижилериге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай Красноармейская 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), М. М. Саая (харыысалгалыг секретарь), В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторнуң оралакчызы), Н. Ч. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер—3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91,—3-34-17; харыысалгалыг секретарь—3-34-92; оралакчызы—3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; үлетпүр—3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-34-57; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга—3-34-39, 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар —3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда—3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия—3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлеринин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары—7-0007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министертвозунуң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 24.010. Индекс 54240. Чагыг № 30.